

К-14038
249751

8

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

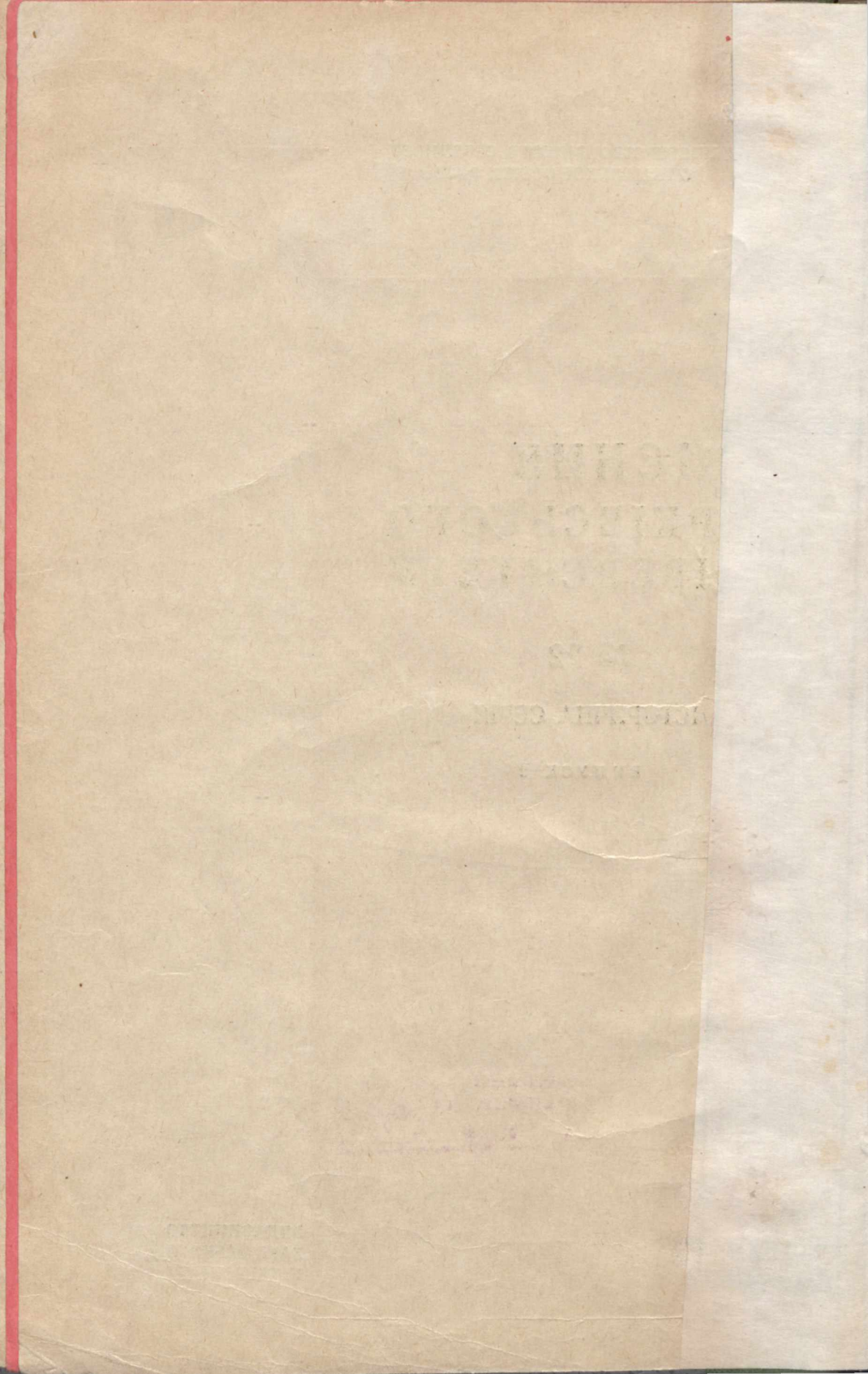
№ 22

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 2

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

72 коп.

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВИТИ УРСР

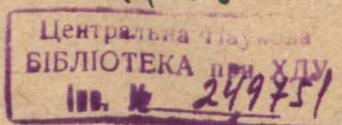
ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 22

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 2

K-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1967

І. Питання історії України

П. І. Гарчев. Червона гвардія Харкова в боротьбі за перемогу Радянської влади	3
Н. А. Шевченко. Організація Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад та його діяльність (березень—серпень 1919 р.)	14
М. В. Тимошенко. Відновлення сільських органів Радянської влади на Україні та їх діяльність (листопад 1919 р.—квітень 1920 р.)	25
А. Г. Міщенко. Націоналізація металообробної промисловості України в 1920—1921 рр.	33

ІІ. Питання новітньої історії

Ю. Г. Литвиненко. З історії утворення Комуністичної партії Індії	41
Л. О. Пашковський. Організація і діяльність Товариств болгаро-радянської дружби (1934—1941 рр.)	45
С. Л. Каїров. До питання про початок антифашистського повстання 1941 р. в Югославії	52
М. І. Турівненко. Визвольна місія Радянської Армії в Болгарії (вересень 1944 р.)	59
Є. П. Пугач. Боротьба Комуністичної партії Словаччини за селянські маси в 1945—1948 рр.	68

ІІІ. Питання радянської історіографії

В. І. Бутенко. Деякі питання історіографії періоду безпосередньої підготовки масової колективізації на Україні (1928 — сер. 1929 рр.)	78
Л. П. Калущька, Г. В. Фрізман. Академік В. П. Бузескул — історик середніх віків	84
А. І. Митряєв. Вивчення в радянській історіографії соціально-економічних передумов гуситського руху	94
В. В. Бадян. Радянська історіографія генуезької колонізації Північного Причорномор'я у XIII—XV ст.	103
О. В. Лікар. Проблема економічного розвитку італійського середньовічного міста (XII—XIV ст.) в радянській історіографії	112
В. К. Міхеев. Досягнення радянських археологів у вивченні господарства алано-болгарських племен Подоння VIII—X вв.	119
А. В. Моруженко. Досягнення радянських археологів у вивченні лісо-степових поселень скіфського часу	125

Редакційна колегія:

проф. С. І. Сідельніков (відповідальний редактор), проф. В. І. Астахов, проф. А. П. Ковалівський, проф. С. М. Королівський, проф. І. К. Рибалка, доктор іст. наук Б. А. Шрамко, доц. П. І. Гарчев (відповідальний секретар).

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Историческая серия

Выпуск 2

(На українському мові)

Редактори С. Д. Цай, О. М. Відмиш

Техредактор З. Н. Герасимова

Коректор Ж. Л. Бялая

Здано до набору 30/III 1967 р. Підписано до друку 24/X 1967 р. БЦ 30946.

Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг 8,25 фіз. друк. арк., 11,6 умовн. друк. арк., 12 обл.-вид. арк. Зам. 1269. Тираж 500. Ціна 72 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі. Харків, Університетська, 16.

І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ ХАРКОВА В БОРОТЬБІ ЗА ПЕРЕМОГУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

П. І. Гарчев

Боротьба харківського пролетаріату — одного з найчисельніших бойових загонів України — за перемогу Жовтня вже знайшла своє висвітлення в цілому ряді праць¹. Але окремі важливі питання, зокрема політичне становище і боротьба за владу Рад у Харкові з кінця жовтня до початку грудня 1917 р., досліджені ще не досить. Навіть час встановлення Радянської влади у Харкові досі є предметом дискусії².

Певну ясність може внести вивчення діяльності Харківської Червоної гвардії та її ролі в боротьбі за владу Рад. В дослідженнях на цю тему П. Павлюка, М. І. Ушакова, І. Ш. Черномаза мова йде лише про окремі епізоди боротьби харківських червоногвардійців у листопаді — першій декаді грудня 1917 р.³

Автор даної статті на основі архівних матеріалів, мемуарів і тогочасної преси прагнув дослідити боротьбу Харківської Червоної гвардії за встановлення Радянської влади не тільки у Харкові, а також у Харківській губернії та за її межами і показати, що внаслідок збройної боротьби з українськими буржуазними націоналістами політична влада у Харкові 9 грудня 1917 р. повністю зосередилась в руках Рад.

* * *

26 жовтня у Харкові було оголошено про перехід всієї влади до Військово-революційного комітету, що складався переважно з представників українських та російських меншовиків і есерів. У виконавчому бюро ВРК — «дев'ятці» — більшовиків представляли Ф. А. Сергеев (Артем) і Я. В. Мартянов⁴. Політичне становище міста і завдання харківського пролетаріату більшовицька газета «Донецкий пролетарий» 2 листопада охарактеризувала так: «У той час, коли майже в усіх інших містах влада перейшла уже до Рад, у Харкові, де контрреволюція була цілком безсилою, такого переходу не відбулось. Це трапилось завдяки

¹ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957; Е. І. Мошняга. Більшовики Харькова в Жовтневій революції, Харків, 1959 та ін.

² В. В. Фарсобрін. Нові документи про встановлення Радянської влади у Харкові, «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 82—87.

³ П. Павлюк. Харківська Червона гвардія, К., 1948, стор. 60, 66 і 74; М. І. Ушаков. Красная гвардия Харькова в боях за победу Советской власти на Украине, Труды Харьковского Высшего авиационно-инженерного военного училища, 1957, № 94; І. Ш. Черномаз. Красногвардейцы Харькова в борьбе с кадетско-калединской контрреволюцией (ноябрь 1917 — февраль 1918), Труды кафедры истории КПСС Харьковского госуниверситета, вып. II, 1964.

⁴ Газ. «Социал-демократ», 3 листопада 1917 р. (Харків).

перевазі у Раді меншовиків і есерів... Найближче завдання харківських робітників — привести і Харків до загальноросійського знаменника».

Протягом наступних кількох тижнів у Харкові відбувався процес перегрупування і дальшого розмежування класових сил. Контрреволюція об'єдналась навколо ставлеників Центральної ради, які захопили посади начальника гарнізону і коменданта міста, замінили колишніх комісарів Тимчасового уряду своїми людьми¹, «українізували» окремі військові частини і розформували ряд революційно настроєних частин, встановили свій контроль над найважливішими установами міста.

Революційні сили Харкова групувались навколо Ради робітничих і солдатських депутатів, яку очолювали після листопадових перевиборів більшовики і ліві есери. У місті по суті існувало двовладдя. Поряд з військовими частинами найважливіші караули у листопаді несла харківська Червона гвардія², яка охороняла місто, його околиці, боролася з бандитизмом, підтримувала революційний порядок. У районних червоногвардійських штабах було встановлене цілодобове чергування членів штабів і посилені червоногвардійські караули³.

На багатьох підприємствах міста червоногвардійці встановили свою охорону і допомогли завкомом запровадити робітничий контроль, подолати саботаж дирекції⁴.

У першій декаді листопада харківська Червона гвардія зірвала контрреволюційний виступ юнкерів Чугуєва. Захопивши ешелон, у якому їхали поранені солдати, чугуївські юнкери збиралися через Харків вирушити на допомогу юнкерам Москви⁵. Коли про це стало відомо Харківському комітету більшовиків, негайно були мобілізовані і відправлені на оборону підступів до міста червоногвардійські загони заводів ВЕК, Гельферіх-Саде, Герлях і Пульст, залізничників та інші. Червоногвардійці заводу ВЕК встановили на заводській башті потужний прожектор, який вночі освітлював підступи до міста, в умовах осіннього бездоріжжя червоногвардійці і солдати майже на руках притягли два броньовики⁶. Залізничний перегін Лосеве—Рогань було розібрано⁷. Цю дільницю зайняли загони Червоної гвардії Петінського району на чолі з т. Пастером⁸.

Внаслідок рішучих дій Червоної гвардії, загони якої підійшли майже до Чугуєва⁹, юнкери змушені були відмовитись від контрреволюційного походу. Нестача зброї у харківських червоногвардійців не дозволила їм роззброїти чугуївських юнкерів — це було зроблено лише у грудні.

У цей же час загони Червоної гвардії заводів Шиманського, ХПЗ, вагонних майстерень та інших підприємств (майже 800—900 чол.) разом із загоном солдатів харківського гарнізону при підтримці двох броньовиків придушили чорносотенні погроми у м. Павлограді. Близько 5 тис. солдатів Павлоградського гарнізону за участю контрреволюційних офіцерів і місцевих чорносотенних елементів 3 листопада розбили винні погребі, перепилися, розграбували в арсеналі всю зброю, відкрили стрілянину і вчинили погроми в місті. Солдати, які прибули з Катеринослава, теж перепилися. 5 листопада до Павлограда приїхали

¹ Газ. «Известия Юга», 3 листопада 1917 р.

² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 23.

³ Там же, арк. 20—21.

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 636, арк. 19—22; газ. «Донецкий пролетарий», 18 листопада 1917 р.

⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 21—22.

⁶ Там же, спр. 181, арк. 23; спр. 295, арк. 5; спр. 638, арк. 5.

⁷ Газ. «Южный край», 15 листопада 1917 р.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 919, арк. 42—44.

⁹ Там же, спр. 635, арк. 7.

загони харківських червоногвардійців і солдатів, які роззбрóли погромників і протягом двох днів повністю відновили порядок у місті¹.

Загони харківських червоногвардійців у листопаді направлялися в повітові міста губернії для боротьби з кадетсько-каледінською і буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. У телеграмі від 13 листопада Старобільська міська дума «висловила глибоке обурення фактом відправки Харківським революційним комітетом члена свого Коваленка в Старобільськ у супроводі 30 червоногвардійців»². Загін харківських червоногвардійців з 10 чол. звільнив на ст. Сватове арештованого члена Харківського ВРК Шиханова³.

З солдатів 30-го запасного піхотного полку у листопаді було організовано два червоногвардійські загони, які оперували на лінії Харків—Лозова і Харків—Полтава. З солдатів цього ж полку за вказівкою М. Руднева було виділено і 3-й червоногвардійський загін під командуванням т. Кривоноса. У полковому цейхгаузі солдати-червоногвардійці одержали 14 наганів і 14 гвинтівок, 1 кулемет «Максим», понад 100 гранат, багато патронів і в останній декаді листопада вирушили на ст. Ворожбу. По дорозі на станціях Суми, Віри та інших до них приєдналися місцеві червоногвардійці. Загін, у якому вже налічувалось близько сотні чоловік, контролював пасажирський рух на залізниці, провадив обшуки, роззброював офіцерів, вів боротьбу з місцевими буржуазно-націоналістичними «радами». Коло м. Білопілья загін витримав бій з козаками, в бою загинуло 2 червоногвардійці і було вбито 10 козаків⁴.

Наприкінці листопада і на початку грудня загони харківської Червоної гвардії взяли активну участь у розгромі білогвардійських ударних батальйонів, які із ставки в Могильові через Гомель—Ворожбу—Суми—Готню йшли на Белгород і далі на Дон до Каледіна. Контрреволюційні батальйони мали близько 6 тис. солдатів і офіцерів, на озброєнні у них було до 200 кулеметів⁵.

У ці дні харківські червоногвардійці і революційні солдати гарнізону були приведені в стан повної бойової готовності (ешелони ударників з Готні могли повернути на Харків). Щоб не пустити білогвардійських ешелонів через Белгород, більшовики Харкова вирішили відправити туди зведену роту солдатів-добровільців 30-го полку, переважно партійців, під командуванням С. І. Петриківського⁶ і зведений загін харківської Червоної гвардії⁷.

За спогадами С. П. Сімкіна, Червона гвардія Петінського району в повному озброєнні на чолі з своїм штабом під червоними прапорами і з оркестром рушила на вокзал. Тут до неї приєдналися червоногвардійські загони залізничників, частина солдат 30-го полку і артилерія⁸. В. Мірошніченко у своїх спогадах зазначав, що під керівництвом Хар-

¹ «Известия Юга», 10 листопада 1917 р.; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 626, арк. 1—2; спр. 635, арк. 9; спр. 636, арк. 16—17.

² «Южный край», 16 листопада 1917 р.

³ Там же, 15 листопада 1917 р.

⁴ Кривонос. 30-й полк и Красная гвардия. «1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний». Харків, 1917, стор. 171—173.

⁵ «Донецкий пролетарий», 15 грудня 1917 р.

⁶ Н. А. Глаголев. Партийная организация 30-го пехотного полка в 1917 году, в кн. «Харьков в 1917 году. Воспоминания...», Харьков, 1957, стор. 93—94.

⁷ У статті В. Полікарпова про розгром ударних батальйонів під Белгородом говориться, що до Белгорода прибув начебто батальйон 30-го полку, а про прибуття сюди харківських червоногвардійців навіть не згадується (див. «Военно-исторический журнал», 1963, № 1, стор. 105—106).

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 653, арк. 10.

ківського більшовицького комітету районні червоногвардійські штаби міста відправили до Белгорода зведений загін майже в 400 чоловік¹.

Харківська газета «Южный край» 26 листопада повідомила, що до Белгорода «почали прибувати війська і артилерія з Харкова. З цими ж загонами прибули харківські червоногвардійці. Були мобілізовані також червоногвардійці Белгорода».

Одночасно з півночі у Белгород прибули два ешелони балтійських моряків і петроградських червоногвардійців² (майже 2 тис. чол.) з бронепоездом, двома броньовиками і гарматами. Розташований у Белгороді польський запасний полк теж виділив кілька рот для боротьби з ударниками³.

Загони балтійських матросів, петроградських і харківських червоногвардійців, солдатів 30-го і польського запасного полків при підтримці бронепоезда вирушили назустріч ударникам. Перший бій відбувся 25 листопада поблизу станції Томарівка (в 28 верстах на захід від Белгорода). У відповідь на ультиматум про роззброєння ударники з ешелонів розсипались у цепі і відкрили кулеметний вогонь. Бронепоезд відповів артилерійським вогнем, пошкодив поїзд ударників. Після перестрілки, щоб уникнути зайвих втрат, радянські загони відійшли до Белгорода⁴. У цьому бою харківські червоногвардійці одержали перше бойове хрещення і зазнали першої втрати: загинув червоногвардієць т. Роботенко із загону трамвайників⁵.

Як свідчать документальні дані і спогади старих більшовиків, пролетарський Харків надсилав нові підкріплення радянським загонам під Белгородом. На засіданні Харківської міської думи 29 листопада М. Рухимович доповідав, що Військово-революційний комітет вживає заходів, щоб безболісно ліквідувати авантюру керівників ударних батальйонів. «У даний час, — заявив М. Рухимович, — послали підкріплення для того, щоб оточити ударників і примусити їх здатися без бою»⁶.

Згадана газета «Южный край» 28 листопада повідомила, що ударники відрізани від ст. Ворожба і не можуть одержувати звідти підкріплення. У повідомленні, зокрема, вказувалось: «В цьому районі вжито рішучих заходів для недопущення прориву. У Ворожбі і Сумах всі поїзди, які проходять, обшуковуються червоногвардійцями і солдатами».

За спогадами Н. М. Кабаненка, Мельникова і Расторгуєва, зведений загін харківських червоногвардійців в кілька сот чоловік, переважно залізничників — робітників вагонних і паровозних майстерень, сортувального депо — під керівництвом Н. М. Кабаненка, О. Ф. Корнеєва, А. Г. Скорохода, Тимошенка та інших, відправився на ст. Готня, в тил ударникам⁷. Архівні документи свідчать, що харківські червоногвардійці були на ст. Готня 29-го листопада⁸. Тут вони створили революційний штаб в складі тт. Жданова, Петрова, Воронова і Расторгуєва.

¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 21.

² У вказаному повідомленні В. Полікарпова невірно зазначається, що у зведеному загоні матросів-балтійців і петроградських червоногвардійців налічувалось всього 300 бійців і що в боротьбі з ударниками в перші дні його підтримував лише батальйон солдатів 30-го полку.

³ «Южный край», 26 листопада 1917 р.

⁴ «Известия Юга», 28 листопада 1917 р.; газ. «Звезда», 1 грудня 1917 р.

⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 5; спр. 919, арк. 43—44.

⁶ «Донецкий пролетарий», 1 грудня 1917 р.

⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 229, арк. 3—4; спр. 626, арк. 1—2; спр. 816, арк. 11, 42.

⁸ Держархів Харківської області, ф. 408, оп. 11, спр. 21, арк. 15.

Із ст. Готня група харківських червоногвардійців на дрезині була відправлена на розвідку в сторону Белгорода, але виявилось, що залізничний міст поблизу від Готні зруйновано. Загін оперував у районі Готня—Борисівка і захопив у полон чимало ударників¹.

Батальйони ударників після бою біля Томарівки відступили до ст. Герцівка і звідси вирушили на села Ольховку—Крапивне—Сажне, щоб обминути Белгород з півночі. Протягом кількох днів радянські загони атакували ударників в районі Сажне—Крапивне. В операціях під Сажним взяли участь і харківські червоногвардійці². Ударники не змогли прорватися на схід і з боями відступили до Суджі. У ці дні на допомогу революційним військам прибув з Севастополя загін чорноморських моряків (близько 2,5 тис. чоловік) з артилерією, і в першій декаді грудня батальйони ударників були вщент розгромлені³.

Харківські червоногвардійці вели боротьбу з ударниками під Белгородом лише протягом тижня — з 25 листопада до 2 грудня⁴. Вони допомогли оточити і затримати ворога до прибуття чорноморських матросів, але в остаточному розгромі ударників участі не взяли: змушені були повернутись до Харкова, де відносини з українськими буржуазними націоналістами на цей час надзвичайно загострилися.

Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів 24 листопада ухвалила більшовицьку резолюцію про недовір'я Центральній раді, оголосила, що визнає єдиною владою у Харкові і Донецькому басейні Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів і в разі необхідності надасть збройну допомогу донецьким робітникам в їх боротьбі з Каледіним⁵.

Через тиждень, 1 грудня, стало відомо про роззброєння гайдамаками революційних військ у Києві та робітників Катеринослава, про бій гайдамаків з червоногвардійцями в Одесі. Загальні збори Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів прийняли резолюцію більшовиків (фракція есерів утрималась від голосування), у якій висловили категоричний протест проти контрреволюційних дій «кадетської» Центральної ради і вимагали передачі всієї влади на Україні Радам⁶.

Буржуазно-націоналістична Центральна рада та її прибічники у Харкові були дуже занепокоєні постановами Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів і посиленням діяльності Харківської Червоної гвардії, її виступами проти контрреволюційних сил. Для «охорони» залізниці Київ—Харків за наказом Петлюри було утворено «летючий» ешелон в складі батальйону піхоти, кулеметної команди і двох гармат. У самому Харкові петлюрівці демонстрували свої сили: 26 листопада в місті відбувся військовий парад українських полків, бронезагону та інших частин під командуванням ставленика Центральної ради начальника Харківського гарнізону прапорщика Чеботарьова⁷.

Націоналістичне командування Харківського гарнізону намагалось якнайшвидше розформувати більшовицькі військові частини і вимагало роззброєння Червоної гвардії. На цьому ґрунті в Харківському Військово-революційному комітеті утворилось нестерпне становище. Як допові-

¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 229, арк. 3—4, спр. 816, арк. 11.

² Там же, спр. 635, арк. 7—9.

³ «Донецкий пролетарий», 15 грудня 1917 р.

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 653, арк. 11.

⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 189—190.

⁶ Там же, стор. 199—200.

⁷ «Южный край», 27 листопада 1917 р. (вечірній випуск).

дав на бюро обласного і міського комітетів більшовиків М. Рухимович, у Військово-революційному комітеті точилась гостра боротьба між прибічниками Центральної ради і більшовиками «навколо питання про озброєння Червоної гвардії і розформування більшовицьких військ.

Особливо напружені відносини склалися під час операцій проти корніловських загонів. Затримка і роззброєння більшовицьких частин і провокаційне підбурювання українських, з одного боку, протидія цьому з боку більшовиків — привело до фактичного розпаду комітету»¹.

Для здійснення своїх контрреволюційних планів — роззброєння Червоної гвардії і більшовицьких військових частин — націоналістичне командування Харківського гарнізону підтягувало до міста «українізовані» військові частини. Газета «Известия Юга» у своєму додатку «Вісті з Півдня» 2-го грудня повідомляла: «Щодня до Харкова прибувають загони українського війська. Солдати прибувають з рушницями і кулеметами, в повній бойовій готовності... Вчора приїздили представники першого Запорізького полку, який, напевне, найближчим часом буде переведений до Харкова. Одержано відомості, що за розпорядженням Петлюри для Харкова вже виділено дві бойові українські дивізії, які через 2—4 дні будуть у Харкові. Українські погони тепер часто можна бачити на вулицях. Гарнізон Харкова українізується».

На початку грудня до Харкова прибуло кілька сот українських «козаків», викликаних з Челябінська, Чигиринський полк на чолі з офіцерами, а також кілька козачих ешелонів². На підприємствах Харкова і у приміських селах з націоналістично настроєних робітників і селян гарячково формуються «курені» (загони) «вільного козацтва» і на загальних зборах обирається головний штаб³.

У відповідь на концентрацію контрреволюційних сил більшовики Харкова 2-го грудня відкликали з Белгорода ешелони харківських червоногвардійців⁴, і боротьба за перехід всієї влади Радам вступила тут у свою завершальну стадію. Уже 2-го грудня більшовики намагались захопити телеграф. Нижчі службовці Харківської поштово-телеграфної округи утворили Тимчасову революційну Раду, яка за допомогою сотні червоногвардійців і солдат 30-го полку 2-го грудня об 11-й годині вечора зайняла телеграф і управління округи, арештувала начальників. Через дві години сюди з'явилися представники Харківського ВРК і військової Ради з метою усунути червоногвардійців. Комісаром телеграфу був призначений Петренко, один із лідерів українських буржуазних націоналістів. Останній для охорони телеграфу викликав караул з 2-го українського полку⁵.

Наступного дня, 3-го грудня, відбулися перші загальні збори Червоної гвардії Харкова⁶. Збори ухвалили взяти участь у похоронній процесії убитих під Белгородом товаришів і уповноважили представників районних штабів найближчими днями скликати наступні загальні збори червоногвардійців міста для вирішення питань, які вимагають негайного розв'язання.

¹ Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918). «Сборник документов и материалов», К., 1962, стор. 164.

² «Южный край», 5 і 7 грудня 1917 р.

³ «Известия Юга», 2 грудня 1917 р.

⁴ Є. І. Мошняга в кн. «Більшовики Харкова в Жовтневій революції» помилково вказує іншу дату повернення харківських червоногвардійців з Белгорода — 5 грудня (див. вказ. працю, стор. 176). Інші дослідники не визначають цієї дати.

⁵ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов», т. 2, стор. 206—207; 215; «Известия Юга», 5 грудня 1917 р.

⁶ Червона гвардія на Україні. Документи, К., 1939, стор. 42.

Згідно з цим рішенням, 6 грудня відбулися другі загальні збори Червоної гвардії міста. У виступі на цих зборах один із керівників Харківської більшовицької організації і міської Ради тов. Кін підкреслив, що перед червоногвардійцями «стоїть величезне завдання — відбити удар контрреволюції і що «звільнення робітників від гніту капіталізму — справа самих робітників»¹.

Велике значення для мобілізації усіх червоногвардійських загонів Харкова на боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією мало обрання на цих зборах загальноміського червоногвардійського штабу, до якого увійшли виключно більшовики: О. Ф. Корнеєв, М. Л. Рухимович, А. Ф. Пастер, П. І. Чепурнов і П. Г. Гринь².

У конфлікті, який назрівав у Харкові, місцева націоналістична військова Рада і командування гарнізону намагались захопити ініціативу — вони пред'явили ультиматум про «роззброєння більшовицьких військових частин і Червоної гвардії»³. 7 грудня з Харкова повідомляли, що строк цього ультиматуму — 24 години⁴. У 2-му (колишньому 28-му) полку петлюрівцям вдалось протягти рішення про виселення за межі України навіть українських «козаків» і офіцерів, які не визнають Центральної ради, полкові ж присвоєно звання «козачого ім. Харька полку»⁵.

Генеральний секретар шляхів сполучення України В. Д. Єщенко 7 грудня на засіданні Ради депутатів Південної залізниці нахабно заявив: «Як у Києві 11 000 більшовицьких роззброєних солдат... відправили «за кордон», так і в подальшому всі «не згодні» тим же порядком будуть усуватися з території України»⁶.

Контрреволюційні вимоги українських буржуазних націоналістів, прагнення роззброїти, як і в Києві та інших місцях, більшовицькі військові частини і Червону гвардію — все це свідчило, що ставленики Центральної ради свідомо йшли на розв'язання кривавої збройної боротьби і в Харкові. Обидві сторони готувалися до вуличних боїв. Газета «Известия Юга» повідомляла, що «у Харкові насторожі стоять кулемети і цілі полки по кілька ночей сидять у своїх казармах без сну, із зброєю напоготові, коли сохвилини готові загриміти гарматні постріли»⁷.

На боці Центральної ради у Харкові були: 2-й (колишній 28-й) полк в складі 3000 солдат, 427 офіцерів, що мав 40 кулеметів, такої ж чисельності Чигиринський полк, 19-й бронедивізіон (10—12 броньовиків) і до 300 чол. «вільного козацтва», або «білої гвардії», як іменували його більшовики⁸ — всього близько 8 000 добре озброєних солдат і офіцерів. Але розпочати активні дії націоналістичне командування не наважувалось — обидва полки були «нерішучими»⁹, значна частина солдат цих полків співчувала більшовикам.

У розпорядженні харківських більшовиків були 3500 червоногвардійців і близько 1000 солдат, переважно з 30-го полку. Інші військові частини — саперний полк, запасний артилерійський дивізіон, піхотні дружини — майже повністю були вже розформовані¹⁰.

¹ Червона гвардія на Україні. Документи, К., 1939, стор. 53.

² «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.

³ «Известия Юга», 9 грудня 1917 р.

⁴ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 12 грудня 1917 р.

⁵ «Известия Юга», 8 грудня 1917 р.

⁶ Там же, 9 грудня 1917 р.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 5, арк. 191—192.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

Вранці 8 грудня¹ з Белгорода на ст. Харків-Південний прибув «північний летючий» загін Р. Ф. Сіверса, до якого входили частини 178-го запасного полку з м. Старої Русі (889 багнетів) під командою Шимановського; загін Дновського гарнізону — 200 багнетів, 50 шабель, 3 броньовики, частини 18-го гусарського Ніжинського полку — 76 багнетів, 47 шабель, 10 кулеметів з обслугою в 40 чол.; артилерійська батарея з шести гармат 17-го корпусу; збірна петроградська самокатна команда — 14 самокатів, 9 мотоциклів, 4 кулемети. Всього у загоні Сіверса налічувалось до 1,5 тис. солдатів². Разом з загоном Р. Ф. Сіверса до Харкова прибув так званий 1-й Петроградський зведений загін, який складався з бліндажованого поїзда балтійських матросів (до 300 чол., 2 гармати) на чолі з Н. А. Ховриним та його ад'ютантом Анатолієм Железниковим і бронеплощадка з путиловськими червоногвардійцями під командуванням А. Є. Зайцева³.

З прибуттям цих загонів збройні сили соціалістичної революції у Харкові одержали перевагу над силами буржуазно-націоналістичної контрреволюції, особливо в артилерії. Це дуже сполошило українських буржуазних націоналістів, а також меншовиків, есерів, бундівців та іншу харківську «демократію».

За посередництвом керівників есеро-меншовицької міської думи о 3-й годині дня відбулось останнє засідання «дев'ятки» — виконавчого бюро Харківського ВРК для ліквідації конфлікту «мирним шляхом», але ні до чого не домовилися. Було ухвалено скликати у міській думі о 6-й годині вечора загальні збори усіх партійних комітетів для прийняття «примиренської формули»⁴. До міської думи були запрошені і члени загальноміського штабу Червоної гвардії⁵.

На засіданні партійних комітетів більшовиків, меншовиків, есерів, бундівців і українських буржуазних націоналістів у міській думі петлюрівці, підтримувані угодовцями всіх мастей, категорично наполягали на виведенні з міста загонів Сіверса. Члени більшовицького комітету на чолі з т. Артемом висунули контрвимоги в дусі ультиматуму Раднаркому, пред'явленого у ці дні Центральної раді. Переговори затяглися на багато годин і не раз переривалися⁶.

Тим часом ешелони Сіверса і Ховрина, які прибули на Південний вокзал, «зустріли тут ставлення, повне шовінізму з боку націоналістів-українців, які претендували на першість у Харкові і скрізь виставляли силу своїх багнетів»⁷. Вищі службовці залізниці відмовилися сприяти просуванню революційних загонів у Донецький басейн, а коли останні зайняли управління Південної залізниці, майже всі службовці Управління припинили роботу⁸.

Інакше поставились до загонів Радянської Росії робітники, трудячі Харкова. Це яскраво відображено в постанові Ради депутатів Південної

¹ В. А. Антонов-Овсієнко вказує різні дати вступу Сіверса у Харків: 6 (19) і 9 (22) грудня 1917 р. (див. «Записки о гражданской войне», том I, М., 1924, стор. 28, 35, 53); в дослідженні П. Павлюка ця важлива дата взагалі не визначена. Проте, час прибуття «північних загонів» чітко визначив на засіданні Харківської міської думи 9 грудня її голова Рубінштейн, який заявив, що північні загонами зайняли Південний вокзал у п'ятницю (8 грудня) вранці (див. «Известия Юга», № 219, 10 грудня 1917 р.).

² ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 5, арк. 192; В. А. Антонов-Овсієнко, вказ. праця, стор. 34.

³ Там же.

⁴ «Известия Юга», 9 і 10 грудня 1917 р.

⁵ «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.

⁶ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957, стор. 169—170.

⁷ «Известия Юга», 9 грудня 1917 р.

⁸ Там же, 10 грудня 1917 р.

залізниці від 8 грудня. Обміркувавши питання «про ставлення до прибуваючих у Харків більшовицьких військ» і саботаж службовців Управління залізниці, Рада ухвалила «підтримати революційні (більшовицькі) війська та їх вимоги, вживаючи всіх заходів для відвернення збройної сутички між обома сторонами, які сперечаються; доручити піклування про безперебійну роботу як в Управлінні, так і на лінії Південної залізниці Раді Комісарів, встановити контакт¹ з революційним штабом північного загону революційних військ щодо руху поїздів і розпорядку на залізницях»².

На цьому ж засіданні Рада депутатів Південної залізниці затвердила інструкцію Раді Комісарів, передаючи їй все управління Південною залізницею. Одночасно було ухвалено, що охорона станції Харків-Південний і всіх вантажів на ній доручається залізничній Червоній гвардії³.

О 5-ій годині вечора 8 грудня, коли солдати і матроси Сіверса взяли під охорону міський телеграф і телефон, службовці цих установ повтікали, пошкодивши телефонні прибори і провід. Але революційна Рада Харківської поштово-телеграфної округи взяла владу в свої руки і керовані нею робітники відновили нормальну роботу телефону і телеграфу, «чим зробили велику послугу революційним військам»⁴.

У цей же час зведений загін червоногвардійців, солдатів і матросів прибув у центр міста і взяв під охорону приміщення Ради робітничих і солдатських депутатів («присутственные места»). Караули радівців, які охороняли казначейство і казенну палату, не були зняті, хоча провокаційні чутки про зняття «українських» караулів поширилися по місту⁵.

Керуючись ультиматумом Раднаркому Центральної раді про мирне врегулювання конфлікту з нею, Харківський більшовицький комітет на чолі з т. Артемом виступав проти розв'язання кривавої громадянської війни у Харкові і вимагав від Р. Ф. Сіверса утриматись від будь-яких ворожих дій проти українізованих частин⁶. Вирішили обмежитися лише демонстрацією своїх сил і роззброєнням офіцерського автобронедивізіону, який ще не був українізованим, хоча і підтримував Центральну раду.

В ніч на 9 грудня загони Сіверса, Ховрина і харківської Червоної гвардії — заводу ВЕК, залізниці та інших підприємств міста — оточили казарми автобронедивізіону на Мирносицькій вулиці (нині вул. Дзержинського) і о 1-й годині після двох гарматних пострілів атакували їх⁷. Розпочалась перестрілка, яка велася близько двох годин.

У міській думі в цей час відновилося екстрене засідання комітетів усіх «соціалістичних» партій, на якому було прийнято рішення про мирне врегулювання конфлікту. Згідно з цим рішенням, націоналістичне командування відмовлялось від своїх вимог про роззброєння більшовицьких військових частин і Червоної гвардії. Революційні війська безперешкодно пропускаються на Дон для боротьби з Каледіним, знімається заборона на вивіз хліба з Харківщини у Радянську Росію, обидві сторони зобов'язались не викликати до Харкова нових військ, зберігати при-

¹ Рада депутатів Південної залізниці ще 7 грудня у своїй резолюції оголосила, що не визнає Центральної Ради, Генерального секретаріату, і обрала Раду Комісарів, якій передала управління залізницею (див. «Известия Юга», 8 грудня 1917 р.).

² «Известия Юга», 10 грудня 1917 р.

³ Там же.

⁴ «Известия Юга», 9 грудня 1917 р.

⁵ Там же.

⁶ В. А. Антонов-Овсієнко. Записки..., стор. 54—55.

⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 615, арк. 3; спр. 229, арк. 4.

близно теперішній стан у силах¹. Було прийнято також пропозицію голови міської думи меншовика Рубінштейна послати делегацію до місця бою для припинення воєнних дій².

Щоб виграти час, більшовики влаштували фракційну нараду. В ній, як згадує відомий діяч Харківської більшовицької організації К. Гулий, взяли участь Ф. Сергєєв (Артем), Є. Бош, М. Руднев, М. Рухимович, М. Скрипник, Р. Сіверс, К. Гулий. Радилися з півгодини, т. Артем висловив сумніви щодо здійснення плану роззброєння автобронедивізіону. Сіверс заявив, що бою він не припинить, бо це означало б дати роззброїти себе³.

Після наради на Мироносицьку вулицю була відправлена делегація, до складу якої від більшовиків увійшли К. Гулий, Ф. Тіняков і Р. Сіверс⁴. Незабаром делегація повернулася і повідомила, що броньовики вже захоплені наступаючими, серед особового складу автобронедивізіону жертв нема, а серед червоногвардійців, солдатів і матросів чоловік п'ять поранених⁵.

Після роззброєння автобронедивізіону о 4-й годині ранку загони Сіверса, Ховрина і харківських червоногвардійців підійшли до штабу Української Військової Ради, що знаходився в приміщенні дворянського зібрання. Як згадує К. Гулий, який брав участь у цій операції, караул штабу відступив у приміщення, слідом за ним туди увірвались наступаючі. Під час короткої сутички кілька «вільних» козаків було забито, штаб Петренка роззброєно, самого Петренка заарештували в штабі, а начальника гарнізону Чеботарьова — на Південному вокзалі⁶. У цей же час революційні загони зайняли приміщення редакцій кадетських газет «Южный край» і «Русская жизнь»⁷, що виступали з наклепами проти більшовиків і Червоної гвардії.

9 грудня більшовицька газета «Донецкий пролетарий» опублікувала статтю під назвою «Боротьба із зрадниками України», у якій пояснила причини останніх подій у Харкові. «Ми ніде не роззброювали, ніде не напали на українські полки, — вказувалось у статті, а нашу Червону гвардію розстрілювали і роззброювали. Чи могли ми спокійно чекати, поки Чеботарьови і Петренки і тут повторять те ж саме? Ні!».

10 грудня на засіданні виконкомів Рад було обрано Військово-революційний комітет, до складу якого увійшли в основному більшовики і ліві есери. За підписами голів ВРК — більшовика М. Рухимовича і лівого есера І. Екштейна, — а також голів виконкомів харківських Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів було випущено відозву «До населення м. Харкова», у якій сповіщалося про відновлення революційного порядку у місті — припинялись всякі зборища на вулицях, заборонялась поява у нетверезому стані, право реквізицій і обшуків надавалось лише за ордерами ВРК⁸.

Події, які відбулися у Харкові в ніч з 8-го на 9-е грудня 1917 р., старі більшовики називали «харківським Жовтнем», і з цим не можна не

¹ «Известия Юга», 10 грудня 1917 р.

² Там же; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 615, арк. 4.

³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 615, арк. 4.

⁴ Там же.

⁵ «Известия Юга», 10 грудня 1917 р.

⁶ В спогадах про ці події К. Гулий вказує, що Петренко і Чеботарьов були випущені згодом за наполяганням меншовиків (див. Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 615, арк. 4); В. А. Антонов-Овсієнко в своїх «Записках» (т. 1, стор. 55) твердить, що Петренко і Чеботарьов були випущені Сіверсом за вимогою Харківського більшовицького комітету.

⁷ «Известия Юга», 10 грудня 1917 р.

⁸ Там же.

погодитися. Тривала боротьба харківського пролетаріату та його Червоної гвардії завершилася переходом всієї політичної влади до Рад та обраного ними Військово-революційного комітету. Завдяки допомозі «північних» загонів Сіверса, Ховрина і Железнякова збройний конфлікт, який назрів у Харкові ще до прибуття загонів з Радянської Росії, був розв'язаний майже безкровно, на користь Рад. Контрреволюційні елементи українізованих полків наприкінці грудня були роззброєні харківськими червоногвардійцями за допомогою революційно настроєних солдат цих полків.

Пролетарський Харків став колискою і могутнім форпостом Радянської влади на Україні. Його авангард — Червона гвардія — у грудні 1917 — січні 1918 рр. відіграв важливу роль у розгромі буржуазно-націоналістичної і каледінської контрреволюції.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАД ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

(березень — серпень 1919 р.)

Н. А. Шевченко

Питання організації і діяльності Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) Рад у 1919 р. ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі — на цю важливу тему поки що не опубліковано жодного спеціального дослідження.

Деякі відомості про Всеукраїнський ЦВК наведено в книзі «Історія держави і права Української РСР», в працях, присвячених розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції та відновленню Радянської влади на Україні¹. Окремі питання діяльності вищих державних органів України в 1919 р. розглядаються у змістовних дослідженнях І. Л. Шермана, А. Г. Слюсарського, Ю. Ю. Кондуфора, О. С. Кудлая, С. Н. Саженьюк та ін.². Особливої уваги заслуговує робота М. І. Супруненка³, в якій мова йде про соціалістичне будівництво на Україні в роки громадянської війни, зокрема про відновлення державного апарату в 1919 р.

У даній статті на основі матеріалів ЦДАЖР УРСР, періодичної преси тих часів і мемуарів зроблено спробу показати утворення Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад в 1919 р., його організаційну структуру, повноваження та перші заходи в справі радянського і господарського будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики на Україні.

* * *

Навесні 1919 р. були розгромлені буржуазно-націоналістична Директорія і антантівські інтервенти на півдні України і в Криму та відновлено владу Рад майже на всій Україні.

¹ Кн. «Історія держави і права Української РСР». Київ, 1961; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади та соціалістичне будівництво на Україні (кінець 1918—серпень 1919 рр.). Докторська дисертація, кн. 1—3, Харків, 1963; А. В. Лихолат. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922 рр.) Київ, 1955; Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. Київ, 1956; А. И. Рогожин. Очерк истории социалистической законности УССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Харьков, 1963 та ін.

² І. Л. Шерман. До історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в 1919 році. «Наукові записки Харківського педінституту». Історична серія, т. 12, 1951; Його ж. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни. Там же, т. 15, 1954; А. Г. Слюсарський. Діяльність сільських комітетів бідноти на Україні в 1919 році. «Учені записки ХДУ». Труды історичного факультету, т. 4, 1956; Ю. Ю. Кондуфор. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Харків, 1953; О. С. Кудлай. До питання про політичну роботу в Червоній Армії на Україні в 1919 році. «Український історичний журнал», 1959, № 4; С. Н. Саженьюк. Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві на Україні в 1919 році. «Український історичний журнал», 1958, № 5 та ін.

³ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). Москва, 1966.

Радянська влада відновлювалася в обстановці цілковитої розрухи, розвалу в усіх галузях народного господарства, що було наслідком річного панування інтервентів та їх посібників — українських буржуазно-націоналістичних урядів.

Відзначаючи труднощі Радянської влади на Україні, В. І. Ленін писав у квітні 1919 року: «Німці розорили Україну до такої міри, що там тільки починає складатися деякий апарат; там повний хаос. Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»¹.

Одним з важливих етапів будівництва української радянської державності, що завершував процес відновлення Радянської влади на Україні, став III Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 6—10 березня 1919 р. в м. Харкові.

З'їзд розглянув і обговорив доповідь про діяльність уряду УРСР, про Червону Армію, продовольче і земельне питання та проект Конституції Української РСР. З усіх цих питань були прийняті рішення, запропоновані фракцією комуністів. В основу постанов III Всеукраїнського з'їзду Рад лягли вказівки ЦК РКП(б), В. І. Леніна та рішення III з'їзду КП(б)У. III Всеукраїнський з'їзд Рад закінчив свою роботу обранням Центрального Виконавчого Комітету Рад у складі 99 членів і 27 кандидатів².

За партійною приналежністю 89 членів ВУЦВК були більшовиками, а 10 — боротьбистами³.

До складу ВУЦВК ввійшли: Артем (Ф. А. Сергеев), В. К. Аверін, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Я. А. Яковлев (Епштейн), С. В. Косіор, В. І. Межлаук, В. Н. Мещеряков, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський, В. М. Примаков, О. Г. Шліхтер та ін.⁴

Членами ВУЦВК були три жінки: С. І. Гопнер, С. І. Соколовська та т. Балабанова.

Від партії українських лівих есерів-боротьбистів до ЦВК обрали О. Шумського, Г. Михайличенка, П. Любченка та ін.

Слід відзначити, що серед членів новообраного ВУЦВК 10 чоловік були членами ЦВК, обраного на I Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1917 р., та 13 чоловік — на II з'їзді Рад у березні 1918 року. Членами попередніх двох Всеукраїнських ЦВК були тт. В. П. Затонський, А. В. Іванов, Ю. М. Коцюбинський, Г. Ф. Лапчинський, М. О. Скрипник і М. П. Тарногородський.

Згідно з Конституцією УРСР, прийнятою III Всеукраїнським з'їздом Рад, ВУЦВК був верховним законодавчим і контролюючим органом державної влади в період між з'їздами Рад України. Він ніс відповідальність перед з'їздом Рад і обирався ним.

До виключного відання ВУЦВК Рад, за Конституцією УРСР, належали вибори та усунення народних комісарів і голови Ради Народних Комісарів, установа основ організації збройних сил, затвердження річного бюджету, розподіл державних прибутків між центральною і місцевою владою, установа основ соціалістичного будівництва в галузі народного господарства, установа і зміна кордонів Республіки,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 63.

² III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Харків, 1932 р., стор. 217—220.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 217.

оголошення війни і укладення миру, вирішення питань про строки і порядок виборів місцевих органів Радянської влади¹.

Таким чином, перша Конституція УРСР визначила компетенцію ЦВК Рад України.

Всеукраїнський ЦВК був колегіальним органом, і всі найважливіші питання радянського будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики розглядалися на засіданнях пленумів ЦВК. Протягом березня—серпня 1919 р. відбулося чотирнадцять засідань, з яких чотири були розширеними — з участю представників Київської Ради робітничих депутатів, партійних і профспілкових організацій. Як видно з таблиці², засідання проводились 3—4 рази на місяць, коли назривала необхідність у розв'язанні важливих державних питань зовнішньої і внутрішньої політики. На них були присутні 43—58 членів ВУЦВК. Всі інші не завжди могли вчасно прибути на засідання у зв'язку з завантаженістю роботою на місцях або з безпосереднім перебуванням на фронтах громадянської війни. Ось чому вже на третьому засіданні ВУЦВК постало питання про поповнення його складу 28 кандидатами в члени ЦВК, які знаходилися у Києві³.

Діяльність Всеукраїнського ЦВК 1919 р. багатогранна. Вона охоплювала найрізноманітніші питання як зовнішньої, так і внутрішньої політики Української Республіки. Діяльність ЦВК не була таємницею для широких мас. Всі декрети та постанови, які він приймав, друкувались в центральних газетах і передруковувались на місцях. Така широка публікація декретів, рішень та інших актів сприяла зміцненню зв'язку ВУЦВК з народом. «Декрети, це — інструкції, які кличуть до масового практичного діла»⁴, — вказував В. І. Ленін.

Свою діяльність ВУЦВК розпочав з організації центральних органів УРСР — Президії ЦВК та Ради Народних Комісарів.

Президія ВУЦВК була обрана 14 березня 1919 р. у такому складі: Г. І. Петровський — голова ЦВК, С. В. Косіор — секретар, К. Є. Ворошилов, О. І. Хмельницький та В. П. Затонський — члени Президії ЦВК⁵. Склад Президії був повністю більшовицьким, пропозиція українських соціалістів-революціонерів (боротьбистів) про введення їх представника до Президії була відхилена⁶.

Президія ВУЦВК виконувала велику практичну і оперативну роботу, але її повноваження не були чітко визначені. Президія займалася підготовкою матеріалів для засідань ЦВК, розробляла порядок денний, заздалегідь доводила його до відома членів ЦВК, керувала засіданнями та проводила в життя рішення ВУЦВК.

Тоді ж, 14 березня, ВУЦВК сформував уряд України — Раду Народних Комісарів (РНК) — у складі голови Раднаркому та 13 народних комісарів. Всі члени українського уряду були комуністами, боротьбистам відмовили в наданні місць у РНК України⁷. К. Є. Ворошилов відав внутрішніми справами, М. І. Подвойський — військовими, О. Г. Шліхтер — продовольчими, О. І. Хмельницький — справами юстиції, В. П. Затонський — освіти, М. О. Скрипник — державного контролю,

¹ Конституція УРСР. Вид-во Народного Комісаріату справ юридичних УРСР. Харків, 1923 р., стор. 2—3.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 1—49.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 179.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 1, 2.

П о р я д о к д е н н и й

Кількість присутніх

Дата за-
сідань

14 березня

43 чол.

1. Вибори Президії ВУЦВК та конструювання Раднаркому
2. Затвердження остаточної редакції Конституції УРСР
3. Визначення законодавчої компетенції Раднаркому
4. Вибори комісії для розробки земельного закону
5. Питання про зарплату членам ЦВК

7 квітня

1. Урочисте засідання, присвячене I конгресу III Комінтерну, за участю представників від робітничих та партійних організацій України та делегатів комуністичних партій Західної Європи.

12 квітня

58 чол.

1. Питання про поповнення ЦВК кандидатами
2. Продовольче питання та декрет про продовольчу диктатуру
3. Доповідь про військове становище
4. Заснування Всеукраїнського Верховного революційного трибуналу
5. Питання про заміну тов. Хмельницького в Президії ЦВК

23 квітня

1. Декрет про святкування Першого травня

30 квітня

1. Прийняття декрету про захист Республіки
2. Централізація радянської пропаганди та видавничої справи
3. Звіт уряду
4. Затвердження членів — заступників народних комісарів

5 травня

56 чол.

1. Затвердження заступників наркомфіна і наркомздорів'я
2. Вихід С. В. Косюра із Президії і заміна його
3. Затвердження Народного Комісаріату радянської пропаганди та декрету щодо централізації радянської пропаганди
4. Про перехід у відання Всеукраїнського видавництва всіх видань
5. Доповідь про військове становище
6. Про заснування Народного Комісаріату радянської інспекції

Продовження табл.

Дата засідань	Кількість присутніх	П о р я д о к д е н н и й
12 травня		1. Включення до РНК представників УПСР (ком.), до ЦВК представників УЛСР (менш.) та Бунду 2. Доповідь про поточний момент в зв'язку з виступом Григор'єва 3. Декрет про комітети бідноти
17 травня		1. Мобілізація робітників на фронт 2. Зовнішнє і внутрішнє становище УРСР
19 травня		3. Призначення О. І. Хмельницького головою Малої Ради Народних комісарів та тов. Менжинського заступником наркома соціалістичної інспекції
26 травня	54 чол.	1. Оборона Радянської Республіки та міжнародне становище 2. Затвердження членів Верховного революційного трибуналу 3. Декрет про соціалістичний землеустрій
11 червня	49 чол.	1. Про становище у Франції 2. Затвердження наркома освіти та заступника наркома внутрішніх справ
14 червня	50 чол.	1. Міжнародне становище 2. Про об'єднання Радянських республік 3. Включення до складу ЦВК представників ЛУСД (незалежн.) та Єврейського Комуністичного Союзу
29 червня	45 чол.	1. Доповідь про військове становище 2. Декрет про мобілізацію 3. Декрет про націоналізацію нерухомостей 4. Затвердження заступників наркомфіна і наркома освіти
6 серпня		1. Про міжнародне і внутрішнє становище Української Радянської Республіки 2. Про заходи, які спрямовані на посилення захисту Республіки

Ф. Земіт — фінансів, Б. Магідов — праці, т. Голубков — соціального забезпечення, О. П. Жарко — шляхів сполучення, т. Халевський — пошт і телеграфів та т. Русаков — справами охорони здоров'я. До складу РНК були включені представники Реввійськради (А. С. Бубнов) і Раднаргоспу (Е. І. Квірінг). ВУЦВК зобов'язав наркома військових справ виконувати і функції наркома морських справ¹.

За Конституцією УРСР Раді Народних Комісарів належало загальне керівництво і управління в республіці. Всеукраїнський ЦВК на своєму першому засіданні від 14 березня чіткіше визначив повноваження РНК. У постанові, зокрема, вказувалося: «Зважаючи на забезпечення безперервного ходу роботи центральної Радянської влади надати Раді Народних Комісарів право вирішувати своєю владою всі питання, які стосуються загального управління, а також всі питання законодавства за винятком названих у ст. 10 і 11 Конституції»². Президії ЦВК доручалось у двотижневий строк подати новий проект постанови, який би вніс зміни у повноваження РНК, але його так і не було вироблено³.

Утворення Всеукраїнським ЦВК його Президії і Ради Народних Комісарів завершувало процес організації центральних органів державної влади УРСР і мало найважливіше значення для розгортання радянського соціалістичного будівництва на Україні.

Одним з найважливіших завдань ВУЦВК Рад у 1919 р. була організація захисту Радянської влади від об'єднаних сил внутрішньої та іноземної контрреволюції. Введення хлібної диктатури в республіці, здійснення політики воєнного комунізму викликало незадоволення заможного селянства, яке особливо виявилось навесні 1919 року.

Враховуючи всю складність завдань захисту республіки, необхідність максимальної узгодженості дій всіх державних органів і відомств, ВУЦВК 30 квітня прийняв постанову про утворення Ради робітничої та селянської оборони Української Республіки⁴. Головою Ради оборони декретом ЦВК був призначений голова РНК, членами — «народні комісари (або їх заступники) продовольства, шляхів сполучення, командуючий військами Українського фронту, або один із членів Реввійськради, голова Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії, Раднаргоспу та два представники від ЦВК Рад України»⁵. Пізніше до складу Ради оборони були включені К. Є. Ворошилов та А. С. Бубнов⁶.

Раді робітничо-селянської оборони надавалась вся повнота влади для проведення в життя постанови III Всеукраїнського з'їзду Рад, який оголосив Україну військовим табором⁷. Вона координувала діяльність всіх наркоматів і відомств, зв'язаних з обороною, та була підпорядкована безпосередньо ЦВК⁸.

Відповідальні завдання боротьби з контрреволюційними силами покладалась на вищий судовий орган України — Верховний революційний трибунал, який був утворений та затверджений на засіданні ЦВК 26 травня 1919 р. у складі голови Ревтрибуналу т. Аросева і 6 членів (С. Власенка, П. Любченка, В. Качинського та інших)⁹. Ревтрибунал

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 2.

² Там же, арк. 2.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 10.

⁵ Там же, спр. 12, арк. 32.

⁶ Там же, спр. 9, арк. 38.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). Збірник документів і матеріалів. Вид-во АН УРСР, Київ, 1962, стор. 92.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12, арк. 32.

⁹ Там же, спр. 9, арк. 23.

повинен був вживати заходів щодо захисту завоювань соціалістичної революції, а також розглядати справи боротьби з мародерством і шахрайством, саботажем та іншими зловживаннями торгівців, промисловців та інших осіб.

В умовах жорстокої боротьби з численними ворогами Радянської влади на місцях, за рішенням Ради робітничо-селянської оборони, створювалися губернські та повітові комітети оборони¹.

Особливу увагу уряд України приділяв зміцненню Радянської влади на селі, організації пролетарських та напівпролетарських прошарків і мобілізації їх на розгром контрреволюції. 12 травня 1919 р. об'єднане засідання ВУЦВК, ЦК КП(б)У, Київського губернського виконкому Рад і Бюро професійних спілок з участю представників ЦК УПСР боротьбистів схвалило нове «Положення про сільські комітети бідноти»². За цим «Положенням», або декретом, були значно розширені права комітетів бідноти, які перетворювалися в повноправні органи влади на селі, а сільські Ради розпускалися. Комітети бідноти повинні були втілювати в життя всі закони Радянської влади і нести відповідальність за їх порушення.

У зв'язку з загостренням класової боротьби перед ЦВК постало питання про взаємовідносини з дрібнобуржуазною партією боротьбистів, яка мала певний вплив на частину селянства. За прямим розпорядженням ЦК РКП(б) представники боротьбистів були допущені до участі в Радах і уряді. 12 квітня 1919 р. ВУЦВК одностайно обрав до складу Президії представника боротьбистів Полоза³ замість О. Хмельницького, якого звільнили через велике перевантаження роботою. А в травні ВУЦВК включив до складу Раднаркому України трьох представників фракції боротьбистів: М. Лебединця, М. Литвиненка та Г. Михайличенка, призначивши їх наркоматами юстиції, фінансів, освіти⁴. Боротьбисти залучалися до роботи і в інших наркоматах.

Розв'язання цього важливого питання розширювало і зміцнювало зв'язки уряду України з селянством та підривало силу буржуазно-націоналістичного табору, сприяло розкладові дрібнобуржуазних партій і посиленню впливу Комуністичної партії в масах.

У травні 1919 р. спалахнув контрреволюційний заколот отамана Григор'єва. Рада робітничо-селянської оборони розробила заходи для ліквідації заколоту в найкоротший час та прийняла рішення провести роз'яснювальну роботу серед загонів Григор'єва.

Всеукраїнський ЦВК 12 травня оголосив Григор'єва поза законом. «Визнати, що боротьба з ватагою Григор'єва є боротьба з контрреволюцією, є боротьба за звільнення України від господарювання п'яних офіцерів, білогвардійців, грабіжників та вбивць і погромників, є боротьба за звільнення селянства з-під впливу контрреволюційного куркульства», — говорилося у постанові ЦВК⁵. ВУЦВК закликав «всіх робітників і селян взяти діяльну участь у масовій боротьбі проти григор'ївщини для скорішої ліквідації заколоту і швидкого відновлення мирної течії життя, в зосередженні сил проти румунських наймитів, донських генералів і козаків-багатіїв та швидкій подачі допомоги стікаючим кров'ю угорським і донецьким пролетарям»⁶.

¹ Газ. «Вісті ВУЦВК і Виконавчого Комітету Київської Ради робітничих депутатів», № 80 (107), 2 липня 1919 р.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 17—18.

³ Там же, арк. 6.

⁴ Там же, спр. 12, арк. 40.

⁵ Там же, арк. 39.

⁶ Там же.

Всеукраїнський ЦВК розпочав енергійну діяльність по мобілізації сил для відсічі ворогові. 17 травня ВУЦВК видав декрет про мобілізацію робітників, в якому вказувалось на необхідність «посилити Червону Армію, об'єднати її, зробити свідомим кожного воїна. Для цього треба влити робітничий клас у Червону Армію, в лавах якої зараз 80% селянства, що піддається куркульській агітації. Необхідна робітнича мобілізація»¹. Тоді ж ЦВК опублікував звернення до всього українського трудового селянства, в якому закликав його згуртуватися навколо комітетів бідноти та боротись за зміцнення Радянської влади: «...час важкий і відповідальний. Від вас в значній мірі залежить вижити робітникам і селянам України переможцями з кривавої боротьби трудящих мас із поміщиками і капіталістами. Згуртуйтеся всі навколо вашої Радянської влади»². Згодом, 29 червня, ВУЦВК видав другий декрет про мобілізацію³.

Іноземна інтервенція і натиск внутрішніх сил контрреволюції та необхідність дальшого посилення обороноздатності Радянської країни вимагали об'єднання збройних сил Радянських республік, зокрема Росії і України, в єдину Червону Армію. У травні 1919 р. В. І. Ленін розробив «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», в якому підкреслював необхідність об'єднати командування воєнними силами, а також матеріальні ресурси всіх Радянських республік для досягнення перемоги над ворогом. Особливо гостро постало це питання про об'єднання в період денікінського наступу. Одним із ініціаторів воєнного союзу радянських республік виступила Україна.

ВУЦВК на своєму розширеному засіданні спільно з Київською Радою, представниками партійних організацій, профспілок і фабзавкомів 18 травня схвалив постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил Радянських республік. В постанові говорилось: «Спільність ворога вимагає від усіх Радянських республік спільності боротьби і єдності керівництва нею. Необхідність найбережливішого ставлення до матеріальних сил республіки вимагає загального планомірного розпорядження ними, в зв'язку з цим ЦВК Рад України ухвалює:

1. Вся збройна боротьба з ворогами Радянських республік повинна бути об'єднана у всіх існуючих Радянських республіках.

2. Всі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»⁴.

Всеукраїнський ЦВК зобов'язав Президію «звернутися до всіх Радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби»⁵.

Пропозиція ЦВК Рад України була підтримана урядами всіх Радянських республік: Росії, Білорусії, Литви, Латвії і на основі цього Всеросійський ЦВК 1 червня 1919 р. схвалив декрет про об'єднання Радянських республік, що існували на той час, для боротьби з світовим імперіалізмом⁶.

14 червня ВУЦВК, обговоривши декрет ВЦВК від 1 червня, схвалив його та обрав комісію для розробки положення про об'єднання⁷.

Після законодавчого оформлення військово-політичного союзу

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 19.

² «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). Збірник документів і матеріалів». Київ, 1962, стор. 116—121.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 33.

⁴ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). Збірник документів і матеріалів». Київ, 1962, стор. 122.

⁵ Там же.

⁶ «Образование СССР. Сборник документов (1917—1924)». Москва, 1949, стор. 126.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 29.

Радянських республік розгорнулася робота по впровадженню в життя прийнятих постанов. У постанові ВУЦВК від 21 червня вказувалось, що Український фронт, який виконав свої завдання по визволенню України, «зливається і організується з фронтом усіх Радянських республік під єдиним спільним командуванням Революційної Ради Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки»¹.

ВУЦВК вирішив об'єднати військове командування, Ради народно-го господарства, залізничного управління, комісаріати праці, фінансів і т. д. з відповідними установами інших республік під зверхністю Реввійськради РРФСР — верховного керівника всіма збройними силами². Об'єднання сил Радянських республік забезпечило їм перемогу в боротьбі проти інтервентів та білогвардійців.

Для зміцнення Радянської влади на Україні важливе значення мали заходи ВУЦВК в галузі продовольчої і земельної політики.

Уряд УРСР у січні 1919 р. декретом «Про організацію продовольчої справи на Україні»³ ввів державну монополію на основні продукти харчування (хліб, цукор, сіль, чай) і встановив тверді ціни на купівлю і продаж цих продуктів, а в квітні декретом «Про розверстку лишків 1918 року і попередніх років»⁴ запровадив хлібну монополію через продовольчу розверстку, основний тягар якої лягав на заможне селянство, куркулів.

12 квітня 1919 р. ВУЦВК на спеціальному засіданні обговорив і затвердив декрет «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів та речей домашнього господарства»⁵, яким на Україні вводилась продовольча диктатура. У декреті говорилось про встановлення обліку продуктів «між містом і селом, між Україною та ін. братніми республіками на основі виконання кожним членом радянської сім'ї свого господарського обов'язку. Робітничо-селянська держава повинна вимагати від селян хліба для робітників та армії, від робітників — товарів та продуктів селу, а від армії — охорони вільної праці перших і других»⁶.

Декрет про продовольчу диктатуру був спрямований проти спекулянтів, мішочників, куркулів і мав на меті забезпечити продовольством Червону Армію, робітничий клас.

Всі функції обліку, заготівлі й розподілу продуктів зосереджувались, згідно з декретом, виключно в Народному комісаріаті продовольства України. Наркомпрод мав у найкоротший строк створити апарат для здійснення монополії на жири і м'ясні продукти. На нього ж покладалися обов'язки широко використовувати кооперативи для заготівлі і розподілу продуктів на підставі товарообміну між містом і селом. У декреті було сказано, що для виконання цих завдань необхідно в «момент загострення громадянської війни, виключно тяжкого становища широких мас трудящих і робітничого населення... вживати швидких і рішучих заходів у боротьбі з продовольчою кризою»⁷. Отже, Народному комісаріатові продовольства були надані особливі права, що виходили за межі компетенції народних комісаріатів.

Декрети про продрозверстку і продовольчу диктатуру на Україні

¹ Газ. «Вісті ВУЦВК і Виконавчого Комітету Київської Ради робітничих депутатів», № 72(99), 22 червня 1919 р.

² Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 267.

³ Ю. Ю. Кондуфор. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. Харків, 1953, стор. 22.

⁴ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ УРСР), 1919, вид. I, Харків, 1925, ч. 36, стор. 519.

⁵ Там же, стор. 524—526.

⁶ Там же, стор. 525.

⁷ Там же, стор. 526.

були завершальними кроками в системі надзвичайних заходів у продовольчій галузі періоду громадянської війни.

Для зміцнення союзу робітничого класу з селянством важливе значення мало проведення земельної політики, головне завдання якої полягало в забезпеченні селянської бідноти землею, тягловою силою і реліквіями та сприянні розвитку соціалістичних форм сільського господарства. На першому засіданні ВУЦВК 14 березня 1919 р. була створена спеціальна комісія для розробки земельного закону, до складу якої ввійшли В. Н. Мещеряков, О. Г. Шліхтер, Е. І. Квірінг, А. С. Бубнов, Ф. Панфілов та ін.¹ Ця комісія, керуючись рішеннями III Всеукраїнського з'їзду Рад, а також досвідом Радянської Росії у здійсненні земельної політики, розробила «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства», яке було затверджене 26 травня 1919 р. на засіданні ВУЦВК². Це «Положення» було основним законом Радянської влади, за яким здійснювалась аграрна політика на Україні до кінця громадянської війни. В ньому проводилась ідея про те, що тільки шляхом колективізації селянських господарств можна ліквідувати експлуатацію на селі та здійснити соціалістичну перебудову села. «Для остаточного знищення експлуатації людини людиною, для організації сільського господарства на основі соціалізму з застосуванням всіх завоювань науки і техніки, виховання трудящих в дусі соціалізму, а також для забезпечення пролетаріату й сільської бідноти в їх боротьбі з капіталом — неминучий перехід від одноосібних форм землекористування до громадських. Громадська форма обробітку землі, радянські господарства, комуни та інші види громадського землекористування є найкращими засобами для досягнення зазначеної мети»³.

У «Положенні» визначалась мета і порядок організації, внутрішнє управління радянських господарств, комун і товариств громадського обробітку землі. Цим «Положенням» радянські працівники керувалися у своїй практичній діяльності в галузі сільського господарства.

Під час практичного здійснення загальних принципів земельної політики на Україні в 1919 році були допущені помилки і перекручення, які полягали в тому, що деякі працівники ігнорували земельні інтереси селянства і захоплювалися утворенням в поміщицьких маєтках радгоспів і комун. За вказівками ЦК РКП(б) ВУЦВК і РНК України енергійно виправляли допущені помилки в здійсненні земельної політики.

Разом з питаннями внутрішньої політики Всеукраїнський ЦВК, як найвищий орган державної влади Української Радянської Соціалістичної Республіки, приділяв багато уваги проблемам зовнішньої політики. У нерозривному зв'язку з політикою РРФСР ЦВК і уряд Радянської України здійснювали лєнінський принцип мирного співіснування країн з різним соціальним ладом.

ВУЦВК не міг залишатися байдужим до страждань трудящих західноукраїнських земель, яким загрожувало закабалення з боку польських імперіалістів. 5 травня 1919 р. ЦВК схвалив політику уряду України щодо Галичини⁴, а 9 травня звернувся з відозвою до трудящих галичан і всього світу, в якій заявив, що війська Радянської України вступлять на територію Галичини лише в тому випадку, коли про це будуть просити самі трудящі, а якщо і перейдуть в деяких місцях кордони Галичини, то тільки для того, щоб добити остаточно петлюрівські банди,

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

² Там же, арк. 23.

³ ЗУ УРСР, 1919, част. 2, № 75, стор. 648.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 15.

щоб захистити Радянську Україну від дальших бандитських нападів¹.

Викриваючи агресивну політику урядів буржуазних країн, Радянська Україна не раз зверталась безпосередньо до трудящих мас капіталістичних країн, закликаючи їх виступати проти імперіалізму. Такі заклики містилися у ноті уряду УРСР від 29 липня 1919 р. до трудящих Франції², від 30 липня — до трудящих Франції, Англії, Італії³ та ін. 17 травня ВУЦВК доручив Раднаркому України та військовому командуванню подати всебічну допомогу братній Радянській Угорщині, що стікає кров'ю⁴, і лише заколот Григор'єва і наступ денікінців не дали змоги втілити в життя це рішення.

Влітку 1919 р. денікінці розгорнули навальний наступ і захопили значну частину України. ЦК РКП(б) 9 липня 1919 р. опублікував листа «Всі на боротьбу з Денікіним», який став розгорнутою програмою партії та уряду в боротьбі з білогвардійськими зграями.

З метою вивільнення досвідчених радянських працівників для партійно-політичної роботи в Червоній Армії 6 серпня 1919 р. Всеукраїнський ЦВК ухвалив скоротити на 25% апарат Наркомпоштеля, Наркомшляху, Окрвійськкому та на 75% — Наркомюсту, Наркомату освіти, Наркомфіну, Наркомату іноземних справ. Інші наркомати скорочувались наполовину⁵. Разом з тим було вирішено утворити вузький склад ВУЦВК із 25 чол. та надати йому всі права Пленуму Центрального Виконавчого Комітету⁶.

У зв'язку з дальшим ускладненням обстановки на Південному фронті В. І. Ленін в телеграмі, надісланій на Україну від імені Політбюро ЦК РКП(б) 13 серпня 1919 р., писав: «Дуже рекомендуємо закрити всі комісаріати, крім військового, шляхів і продовольства. Мобілізуйте всіх поголовно на воєнну роботу і поставте завданням продержатися хоч небагато тижнів, зливши в одну установу Раднарком, Раду оборони, ЦВК і ЦК КПУ»⁷.

15 жовтня 1919 р. Президія ВУЦВК на основі рішення Пленуму ЦК РКП(б) від 21 вересня про ліквідацію урядового апарату УРСР та затвердження трійки, як представників ЦК КП(б)У, ухвалила вважати недоцільним існування уряду в повному його складі та визнала необхідним тимчасово виділити трьох осіб для керівництва політичним життям і боротьбою за Радянську владу на Україні, наділивши їх всіма правами уряду⁸. Місцем перебування урядової трійки тимчасово стала Москва.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад проіснував шість місяців. Він являв собою вищий законодавчий, розпорядчий і контрольний орган УРСР в період існування Радянської влади на визволеній території та в перші місяці боротьби з білогвардійською армією Денікіна. За цей короткий період ВУЦВК завершив процес утворення центральних органів державної влади на Україні, сприяв зміцненню органів Радянської влади на місцях, здійснював загальне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою УРСР.

¹ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 237.

² Документи внешней политики СССР, т. II, М., 1958, стор. 223—225.

³ Там же, стор. 228—230.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12, арк. 46.

⁵ Там же, арк. 64.

⁶ Там же, арк. 65.

⁷ В. І. Ленін про Україну. Київ, 1957, стор. 590.

⁸ І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади та соціалістичне будівництво на Україні (кінець 1918—серпень 1919 рр.). Дисертація на одержання наукового ступеня доктора історичних наук, Харків, 1963 р., стор. 537—538.

ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ

(листопад 1919 — квітень 1920 р.)

М. В. Тимошенко

У кінці 1919 — на початку 1920 р. доблесна Червона Армія розгромила білогвардійські армії Денікіна. Була визволена від денікінців майже вся Україна. Український народ дістав мирний перепочинок, під час якого треба було відновити і зміцнити органи Радянської влади, укріпити обороноздатність країни, мобілізувати всі сили для налагодження господарського і культурного життя.

Відновлення Радянської влади на Україні мало першочергове значення. Цьому питанню присвячено ряд праць українських істориків¹. Але в них мало говориться про відновлення та діяльність органів Радянської влади на селі. У даній статті зроблено спробу заповнити існуючу прогалину.

Неоцінимо роль у правильному розв'язанні розглядуваного питання відіграли резолюції «Про Радянську владу на Україні», яка була розроблена В. І. Леніним і на початку грудня 1919 р. схвалена VIII Всеросійською конференцією РКП(б)², а також настанови В. І. Леніна, висловлені в «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним», написаному 28 грудня 1919 р.³ Важливе значення мала також інструкція по організації Радянської влади в місцевостях, які визволялися від денікінців, та інструкція революційним комітетам, що діяли в районі Південного фронту. Обидві інструкції були розроблені в листопаді 1919 р. Реввійськрадою Південного фронту⁴.

Стати на шлях створення конституційних органів влади в той час не було можливості. В умовах засилля внутрішньої контрреволюції, ворожої агітації проти Радянської влади важко було організувати вибори до Рад. Проведення виборчої кампанії вимагало б певного часу, а обставини вимагали негайних, рішучих дій по наведенню революційного порядку на визволеній території, по організації допомоги Червоній Армії. Треба було якнайшвидше подолати розруху, налагодити господарське і культурне будівництво. Виходячи з таких умов, ЦК РКП(б) запропонував відновлювати Радянську владу на Україні у формі рев-

¹ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920), М., 1966; М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (листопад 1919—травень 1920), Х., 1958; Л. Л. Потарикіна. Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957; В. У. Черноус. Відновлення та зміцнення місцевих органів влади на Чернігівщині (листопад 1919—1920 рр.). Український історичний журнал, 1961, № 1 та деякі інші.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954; стор. 430—432.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 260—268.

⁴ М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, стор. 57—58.

комів — тимчасових, надзвичайних органів влади. Вони вдало поєднували в собі військову й цивільну владу і були пристосовані до умов громадянської війни.

Для успішного розв'язання завдань, накреслених у резолюції «Про Радянську владу на Україні», Центральний Виконавчий Комітет і Раднарком України 11 грудня 1919 р. створили Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) — тимчасовий, надзвичайний орган революційної влади. До складу Всеукрревкому ввійшли Г. І. Петровський (голова), Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський та інші¹. Йому тимчасово було передано функції ЦВК і Раднаркому України. Всеукрревкому доручалося всебічне сприяння Червоній Армії у остаточному розгромі білогвардійців, ліквідація поміщицького землеволодіння, вирішення продовольчої справи, встановлення твердої робітничо-селянської влади на Україні.

В міру визволення українських земель від денікінців створювалися органи революційної влади на місцях. За порівняно короткий період — з листопада 1919 р. по лютий 1920 р. — на Україні були створені губернські, повітові, волосні і сільські ревкоми відповідно до затвердженого 22 грудня 1919 р. Всеукрревкомом тимчасового положення про порядок відновлення Радянської влади на Україні². Велику роль у цьому відіграли політоргани Реввійськради Південного фронту та губернські і повітові партійні комітети. Вони організували місцеві ревкоми, направляли для роботи в них досвідчених працівників, комуністів.

Зважаючи на те, що основну масу українського населення становило селянство, процес відновлення Радянської влади в селах України після розгрому денікінців набирав величезного значення. Становище на селі в той час було досить складним. За роки громадянської війни значно зміцнило свої економічні позиції українське куркульство. У куркулів була велика кількість зброї, яку вони зберігали для боротьби проти Радянської влади. Різними заходами, зокрема використовуючи свою економічну могутність, куркулі в ряді місць підкорили своєму впливові широкі верстви трудящого селянства. А це дуже затрудняло процес відновлення Радянської влади на селі. Крім того, в багатьох районах лютували куркульські банди, вдаючись до жорстокого терору щодо палких прихильників Радянської влади. На куркульські елементи основну ставку робили різні буржуазні і дрібнобуржуазні партії.

Але становище села визначали бідняцько-середняцькі маси України. Під час денікінської окупації вони на власному досвіді переконались, що з перемогою білогвардійців відновлюється поміщицьке землеволодіння, повертаються старі порядки³. Тому бідняки і переважна частина середняків стали рішуче підтримувати Радянську владу. На них і спиралися партійні, радянські і військові органи при відновленні Радянської влади на селі.

Місцеві органи Радянської влади на Україні, зокрема волосні і сільські ревкоми, відновлювалися неоднаково. Подекуди владу в свої руки брали підпільні ревкоми, що під час денікінської окупації керували боротьбою українського народу за своє визволення. У більшості випадків після визволення тієї чи іншої місцевості від денікінців організувалися нові ревкоми.

Волосні, сільські та селищні ревкоми створювалися здебільшого на основі виборності. Вони обиралися загальними зборами селян або упов-

¹ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів». К., 1957, стор. 13.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 25—26.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 260.

новажених від сіл. На зборах були присутні представники партійних організацій, інструктори, відряджені губернськими, повітовими або волосними ревкомами, політпрацівники військових частин. По Харківській губернії у повіті було послано членами ревкомів і заввідділами 66 досвідчених організаторів (до 28 січня 1920 р.), волосними інструкторами — 11 чоловік¹.

Повітові ревкоми видавали накази та розпорядження про організацію волосних та сільських ревкомів, направляли у волості своїх представників для організації влади. Ці представники разом з уповноваженими військових частин або партизанських загонів та партійних організацій скликали загальні збори селян волості, виступали з доповідями про поточний момент, розповідали селянам про Радянську владу і її політику, про Комуністичну партію більшовиків і цілі, за які комуністи борються. Після цього обирався волосний ревком. Так, на Чуднівському волосному з'їзді було обрано волосний ревком² після доповіді інструктора з Житомира на тему: «Що таке влада на місцях, революція і контрреволюція». 7 грудня 1919 р. члени комуністичного осередку с. Бобрік і члени колишнього волосного виконкому вирішили організувати волосний ревком у складі чотирьох чоловік³. Волосні ревкоми затверджувалися повітовими ревкомами, куди надходили також протоколи про хід виборів волосних ревкомів. Так, 25 лютого 1920 р. Херсонський повітревком затвердив ревком Білозерської волості у складі тт. Довбиша, Богуна, Царюченка і запропонував їм представити протокол виборів⁴.

Найчастіше до складу волосного ревкому входило три члени. Бували випадки, що ревком складався з чотирьох або п'яти осіб. При волосних ревкомах створювалися відділи управління, земельний і військовий. Але нерідко ревкоми мали й інші відділи: охорони здоров'я, соціального забезпечення, народної освіти, фінансовий (переважно у великих волостях). Член волревкому керував тим чи іншим відділом. Відділ управління, як правило, очолював голова волревкому. Секретар волревкому видав канцелярією.

Під безпосереднім керівництвом повітових і волосних ревкомів в селах і хуторах також створювалися органи Радянської влади. Вони обиралися на загальних зборах громадян. Так, громадяни х. Мамаївщини Сумського повіту Харківської губернії 14 грудня 1919 р. на загальних зборах заслухали розпорядження волосного ревкому про вибори сільського революційного комітету. Збори одногосно ухвалили обрати сільський ревком з трьох осіб. Головою ревкому обрано Г. М. Любченка, товаришем голови В. С. Шкарупу і секретарем О. К. Калашника⁵. Громадяни с. Устимівки Горсько-Іванівської волості Донецької губернії 28 грудня 1919 р. вибрали тимчасовий військово-революційний комітет у складі п'яти осіб⁶.

Широка ініціатива і творча самодіяльність народних мас дала і такі форми організації Радянської влади на селі, як комітети бідноти, які були створені в селах Волинської, а також у більшості повітів

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), ф. 5, оп. 1, спр. 289, арк. 1.

² «Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г.—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов». Житомир, 1957, стор. 329.

³ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов». Сумы, 1957, стор. 180—181.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 212, арк. 2.

⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 192.

⁶ Там же, стор. 259.

Київської та Подільської губерній, сільські комітети, що обиралися в деяких повітах Київської губернії. А в кількох повітах Київщини, Чернігівщини і Харківщини відновлювали свою діяльність виконкоми та сільські Ради.

Така різноманітність форм при відновленні сільських органів Радянської влади в перші місяці після визволення України від денікінців пояснюється тим, що місцеві працівники не мали майже ніяких вказівок з центру про організаційні засади, на яких слід приступати до будівництва органів влади. Одні використовували досвід Радянської Росії, інші керувались українським досвідом минулих років, треті виходили з конкретної обстановки¹. Найбільш відповідали умовам того часу тимчасові революційні органи — ревкоми. Тому за розпорядженням окремих повітових ревкомів, наприклад, Прилуцького на Полтавщині, комбіді перейменовуються в сільські і волосні ревкоми без проведення перевиборів². У переважній більшості сільські комітети, комбіді, виконкоми і Ради і далі існували поряд з ревкомами і виконували функції ревкомів. Відділи при сільських ревкомах не створювалися.

На кінець лютого 1920 р. сільські органи Радянської влади були відновлені по всій Україні. У губерніях і повітах, які були першими визволені від денікінців (Чернігівщина, Харківщина, Полтавщина, Київщина, Волинь), цей процес закінчився раніше. На Миколаївщині і Одещині, які були звільнені на початку лютого 1920 р., сільські органи Радянської влади були відновлені пізніше. До складу їх ввійшли переважно представники біднішого і середнього селянства, комуністи і співчуваючі їм. У Богуславській волості Канівського повіту в кінці грудня 1919 р. було створено волревком у складі п'яти комуністів³. З Черкаського повіту Київської губернії повідомляли, що більше ніж в 20 волостях революційні комітети складаються з комуністів або співчуваючих їм⁴. Проте нерідко до ревкомів проникали куркульські елементи⁵. Такі ревкоми переобиралися і потім включали, наприклад, у волостях і селах Зміївського повіту, переважно комуністів та співчуваючих їм⁶.

Перед щойно організованими органами Радянської влади на селі стояли важливі і невідкладні завдання. Вони зводилися до встановлення твердого революційного порядку, всебічного сприяння Червоній Армії, запровадження в життя земельної і продовольчої політики, швидкої організації конституційних форм Радянської влади та ін.

У наказі № 1 про відновлення революційного порядку у волості Кіблицький волосний ревком Подільської губернії закликав населення до спокою і порядку. Ревком застерігав, що всяке злочинство буде рішуче припинятись силою зброї. Наказ суворо забороняв розкрадання народного добра і знищення лісів. Винні каралися за законами революційного часу⁷. У зв'язку з тим, що в селах спостерігались випадки грабежів і самочинних реквізицій, Золочівський волревком у наказі № 6 оголосив, що він «введе залізною рукою строгий порядок»⁸.

¹ Отчет Народного комиссариата внутренних дел УССР за 1920 год. X., 1921, стор. 5.

² Газ. «Известия» (орган Прилуцького повітового ревкому), 1 січня 1920 р.

³ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Киев, 1962, стор. 332.

⁴ Там же, стор. 349.

⁵ Див. ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 289, арк. 17, 21; Газ. «Большовик» (Київ), 11 березня 1920 р.; Газ. «Знамя Советов» (орган губернського виконавчого комітету Чернігівщини), 5 березня 1920 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 289, арк. 21.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 662.

⁸ Харківський обласний державний архів, ф. Р-4520, оп. 1, спр. 2; арк. 4.

Погромники, вбивці, грабіжники підлягали негайному розстрілу на місці. Така ж кара застосовувалася до осіб, які без санкції ревкому вривалися у приміщення громадян і влаштовували там обшуки, реквізиції і т. ін. Ревком наказав зібрати всю вогнепальну зброю, а також речі, взяті з маєтків осіб, що втекли з білополяками¹. З метою широкого розслідування звірств контрреволюції і подання допомоги особам, які потерпіли від неї, Золочівський ревком створив слідчу комісію². Солотвинський волревком ухвалив рішення вжити заходів для охорони майна на колишніх нетрудових землях³.

У наведенні революційного порядку місцевим ревкомом активну допомогу подавали самі селяни. На сході в с. Диканівці 25 січня 1920 р. селяни (478 чол.) ухвалили рішуче боротися проти грабунків, самочинної порубки лісу, розкрадання залишених поміщиками маєтків і сільськогосподарського майна, проти пияцтва і самогоноваріння, затримувати злочинців і передавати владі для притягнення до відповідальності⁴. У с. Баранівці 8 березня 1920 р. селяни вибрали охорону в складі 120 чол. для боротьби з бандитизмом⁵.

Для успішної боротьби важливо було відібрати у куркульських елементів села ту зброю, яка зосередилась у них за роки громадянської війни. У резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» вказувалось, що «найпершим завданням радянського будівництва на Україні є вилучення всієї зброї і зосередження її в руках робітничо-селянської Червоної Армії»⁶.

Сільські органи Радянської влади виходили з цієї вказівки ЦК партії, організовуючи на збирання зброї бідняцько-середняцькі маси села. З Чугуєва повідомляли, що селяни с. Старопокровського здали 30 рушниць, шашки, патрони та ін. Селяни Зарожненської волості добровільно привезли до Чугуєва трьохдюймову гармату, 150 набоїв і похідні кухні⁷.

На засіданнях ревкомів, які відбувалися щотижня, а то й частіше, обговорювалися і вирішувалися найрізноманітніші питання сільського життя. Досить простежити за роботою Гуляй-Пільського волосного ревкому протягом двох тижнів, щоб переконатися в цьому. 14 січня 1920 р. щойно реорганізований ревком обговорив питання про взяття на облік населення для призову в ряди Червоної Армії, про дезертирство і червоноармійців, які відстали від своїх частин, про припинення стрілянини в районі волості, про відбирання зброї, про економічний інвентар, про продовольство. По кожному питанню було винесено відповідну постанову. Щодо припинення стрілянини, наприклад, було вирішено «зробити оголошення і широко сповістити про це населення. Всім громадянам поставити за обов'язок строго слідкувати за особами, що стріляють, і про них негайно повідомляти в ревком»⁸. 21 січня на засіданні волревкому були прийняті рішення з питань про припинення виробництва самогону та заборону гри в карти, про набір добровольців до Червоної Армії, про організацію охорони лісів, про потреби школи, про відкриття лікарні у волості⁹. 27 січня ревком прийняв рішення про за-

¹ Харківський обласний державний архів, ф. Р-4520, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

² Там же.

³ Боряба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 326.

⁴ Газ. «Власть Советов» (орган Полтавського губернського військово-революційного комітету та Полтавського комітету КП(б)У), 31 січня 1920 р.

⁵ Газ. «Вісті Уманського ревкому», 11 березня 1920 р.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів..., стор. 431.

⁷ Газ. «Більшовик» (орган Київського губернського комітету КП(б)У), 21 березня 1920 р.

⁸ Харківський облдержархів, ф. Р-4142, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

⁹ Там же, арк. 8—9.

безпечення дружин червоноармійців і бідних громадян дровами, звернувся з проханням до лісового відділу повітового ревкому про відпуск будівельного матеріалу для забезпечення громадян волості та ін.¹

Продовольче і земельне питання завжди стояли в центрі уваги сільських органів Радянської влади. Ці питання обговорювались на засіданнях ревкомів, волосних і повітових з'їздах ревкомів і комбідів, на сільських сходах і зборах, які організовувалися сільськими органами влади, на безпартійних селянських конференціях і інших нарадах. У переважній більшості випадків селяни підтримували продрозверстку — вимушений, тимчасовий захід Радянської влади, викликаний громадянською війною. Із Сквирського повіту на Київщині повідомляли, що «ставлення селян до виконання наряду по розверстці співчутливе. Наряди виконуються повністю»². На з'їзді волосних ревкомів, який відбувся 28 лютого 1920 р. у Єлисаветграді, було ухвалено хліб по розверстці райпродкомісії дати в найближчий час³. Золотоніська повітова безпартійна селянська конференція внесла резолюцію про скасування вільної торгівлі і взяття на облік усіх товарів для розподілу між трудящими⁴.

Виконання продрозверстки вимагало від партійних і радянських органів великих зусиль. Треба було зламати опір куркульства, яке вороже ставилось до Радянської влади взагалі і до виконання продрозверстки зокрема. Куркулі ховали хліб в тайники, всіляко ухилялись від виконання продрозверстки. Там, де куркулям вдалося пролізти до ревкомів або комбідів, вони перекладали весь тягар продрозверстки на бідняків, наприклад, у Краснопільській волості на Волині⁵.

Ревкоми і комбіди ставили питання про продрозверстку на загальних зборах селян, де ці питання широко обговорювались. Продрозверстка доводилась до кожного двору. На загальних зборах, організованих Гуляй-Пільським волревкомом 12 лютого 1920 р., була зачитана розверстка Зміївського повітового продовольчого комітету про поставку 8298 пуд. жита і пшениці, 1930 пуд. проса і гречки, 4501 пуд. ячменю і вівса, 544 пуд. картоплі, 68 пуд. сала і 1020 пуд. м'яса. Голова волревкому розповів, як проводити продрозверстку⁶. А 21 лютого питання про виконання продрозверстки обговорювалось на засіданні волревкому⁷.

Земельне питання було в центрі уваги сільських органів Радянської влади. Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» ставила перед українським селянством завдання повної ліквідації поміщицького землеволодіння з передачею земель малоземельним селянам.

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським видав декрет про землю⁸. Цей декрет ліквідував відновлену Денікіним поміщицьку власність на землю і на основі ленінського декрету передавав селянам без викупу поміщицькі, монастирські і удільні землі. Право користування землею на території України декрет закріпив назавжди за трудящими. Губернські органи Радянської влади на основі цього декрету виробили інструкції по практичному перетворенню його в життя.

¹ Харківський облдержархів, ф. Р-4142, оп. 1, спр. 3, арк. 9—10.

² Киевщина в годы гражданской войны..., стор. 349.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 301, арк. 6.

⁴ Газ. «Більшовик» (Київ), 14 березня 1920 р.

⁵ Там же.

⁶ Харківський облдержархів, ф. Р-4142, оп. 1, спр. 3, арк. 19—20.

⁷ Там же, арк. 25—26.

⁸ Збірник узаконень Всеукраїнського революційного комітету, ч. I, 1920 р., № 13.

Трудяще селянство з радістю зустріло земельний закон. На сходах, мітингах, зборах селяни приймали резолюції з словами глибокої вдячності Радянській владі, Комуністичній партії за справжнє піклування про їх інтереси. На Літинському повітовому земельному з'їзді селяни схвалили земельний закон, а також всі інструкції і розпорядження влади по земельному питанню. Селяни просили поставити в обов'язок усім радянським установам, волосним і сільським ревкомам, а також міліції пильно стежити за безумовним проведенням у життя усіх розпоряджень земельних органів¹.

Новий земельний закон не до вподоби був куркулям, і вони активно виступали проти нього. Після того як Миколаївський губернський селянський з'їзд твердо заявив, що земля переходить в руки трудящих, різні контрреволюційні елементи вдалися до провокацій, розповсюдження брехливих чуток. Мета їх — заважати Радянській владі в проведенні земельного закону. Селяни на з'їзді закликали затримувати підозрілих і доставляти їх у міліцію².

Волосні земельні комісії, які створювалися губернськими і повітовими земельними відділами, активно бралися за роботу. Вони разом з ревкомом і комбідом брали на облік поміщицькі землі, виявляли земельні фонди нетрудових господарств, потребу селян у землі, склали списки селян, які мали право одержувати землю, та ін.

Засідання голів сільських ревкомів, скликане Богодухівською волосною землевпорядчою комісією, 28 лютого 1920 р. ухвалило негайно розпочати наділення землею безземельних і малоземельних селян (у яких норма не перевищує $\frac{3}{4}$ десятини на їдця), за рахунок нетрудових господарств, вжити заходів для забезпечення селянства живим і мертвим інвентарем та посівним матеріалом³. Богодухівський повітовий земельний з'їзд, що проходив 16—17 лютого 1920 р., ухвалив негайно приступити до проведення в життя нового земельного закону. З'їзд звернув увагу на необхідність враховувати при цьому потреби державних культурно-показових господарств, а також фабрик і заводів, які переробляють сільськогосподарські продукти⁴.

Уже в кінці січня 1920 р. почався розподіл землі серед селян у деяких повітах Чернігівської губернії. У лютому ця робота розгорнулася по всій Україні. На початку квітня землі в основному були розподілені⁵. Згідно з новим земельним законом селянам було передано більше 13 млн. десятин землі поміщицьких, монастирських, церковних та інших нетрудових господарств⁶.

Паралельно з цим ревкоми і земельні органи провадили велику роботу по підготовці до весняної сівби. Вживались заходи до забезпечення безземельних і малоземельних селян посівним матеріалом. Ремонтувався сільськогосподарський інвентар, створювались прокатні пункти, заготовлявся посівний матеріал.

Значну роботу виконували сільські органи Радянської влади у забезпеченні фуражем і продовольством радянських військ, які проходили по території тієї чи іншої волості. Червоної Армії надавалась все-

¹ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р.— грудень 1920 р.). Документи і матеріали. Вінниця, 1959, стор. 337—338.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 184, арк. 33.

³ Харківський облдержархів, ф. 452, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 5.

⁵ М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, 1919—1920, стор. 131.

⁶ Там же, стор. 131—132.

бічна підтримка: ревкоми провадили мобілізацію до Червоної Армії, боролися з дезертирством, забезпечували військові частини підводами та ін.¹

Сільські і волосні ревкоми багато уваги приділяли культурно-освітній роботі, налагодженню нормальної роботи шкіл і лікарень.

Відповідальним завданням ревкомів — надзвичайних органів влади — було створення конституційних, постійно діючих органів влади.

25 лютого 1920 р. Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету прийняла постанову про призначення виборів до Рад². Сільські і волосні ревкоми під керівництвом повітових і губернських ревкомів і відповідних партійних організацій взяли активну участь у підготовці і проведенні виборів сільських Рад і волосних виконкомів. Ревкомами були створені волосні виборчі комісії. В руках цих комісій зосередилась уся робота по підготовці і проведенню виборів. Сільська Рада обиралася на загальних зборах селян, які за Конституцією УРСР мали право голосу. 1 квітня 1920 р. на Богдановому хуторі Золочівської волості відбулися збори селян. Їх відкрив член виборчої комісії, який розповів, хто може брати участь у виборах і може бути обраним. Після цього було вибрано сільську Раду в складі 14 чоловік³. Представники сільських Рад на волосному з'їзді обирали волосний виконком. Після виборів виконкому скликалися розширені збори його членів з членами ревкому, де встановлювався строк, необхідний виконкомові для прийняття справ від ревкому⁴. Виборча кампанія, що проходила в березні—квітні 1920 р., закінчилася скликанням IV Всеукраїнського з'їзду Рад, який працював з 16 по 20 травня в м. Харкові.

Таким чином, після розгрому денікінців на Україні за період з листопада 1919 р. по лютий 1920 р. повсюдно були створені сільські органи Радянської влади. Незважаючи на те, що відновлювалися вони у формі ревкомів, комбідів, сільських комітетів, виконкомів і Рад, останні скрізь виконували функції ревкомів — тимчасових, надзвичайних органів Радянської влади, викликаних умовами громадянської війни. У період мирного перепочинку органами Радянської влади на селі була проведена величезна робота по наведенню революційного порядку, всебічному сприянню Червоній Армії, втіленню в життя основ продовольчої і земельної політики Радянської влади. Вони організували і провели виборчу кампанію, в результаті якої влада на селі перейшла до рук конституційних органів — сільських Рад і волосних виконкомів.

¹ Див. «Селянська правда», 1 січня 1920 р.; Харківський облдержархів, ф. Р-4520, оп. 1, спр. 3, арк. 154—155; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 169, арк. 15.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 67.

³ Харківський облдержархів, ф. Р-4520, оп. 1, од. зб. 5, арк. 13.

⁴ Там же, ф. Р-4986, оп. 1, од. зб. 1, арк. 41.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ МЕТАЛООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНИ В 1920—1921 рр.

А. Г. Міщенко

У радянській історичній літературі є ряд робіт¹, які певною мірою торкаються питання про націоналізацію промисловості України на заключному етапі громадянської війни. Однак в цих роботах зовсім не приділено уваги націоналізації металообробної промисловості. Тим часом ця галузь виробництва охоплювала понад 600 підприємств, що відігравали велику роль в економічному житті молоді республіки.

У даній статті зроблено спробу висвітлити основні моменти націоналізації металообробної промисловості України.

Процес усупільнення металообробних підприємств порівняно з підприємствами інших галузей виробництва відбувався повільно, затягнувшись до весни 1921 року. Основною причиною тут була обмеженість у запасах сировини і палива, розруха на транспорті, а також продовольчі утруднення. Облік металообробних підприємств розпочався тільки з другої половини 1920 року. За даними відділу металу Промбюро (Уккранднаргосп), на 6 серпня 1920 року з 335 зареєстрованих заводів було націоналізовано і секвестровано тільки 66 підприємств, серед них по секції сільськогосподарського машинобудування — 25 заводів, загального машинобудування — 11 і по секції масового виробництва — 30 заводів².

Націоналізацію цих підприємств здійснювали як Промбюро, так і місцеві Ради народного господарства, мотивуючи її різними причинами. В одних випадках це пояснювалося відсутністю власника підприємства, в інших — значенням підприємства у забезпеченні потреб кам'яновугільної чи металургійної промисловості, а також в озброєнні Червоної Армії. Так, харківські заводи «Гельферіх-Саде», «Мельгозе», фон Дітмара, Файнберга та ін. були оголошені державною власністю задовго до юридичного оформлення націоналізації. Постанова про перехід їх в безпосереднє підкорення губернській Раді народного господарства від 8 березня 1920 року мотивувалася тим, що більшість цих підприємств були покинуті колишніми власниками³.

У травні Олександрівська Рада народного господарства прийняла аналогічну постанову, згідно з якою до її відання переходив завод сіль-

¹ Л. В. Боцян. Націоналізація промисловості в УРСР внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ж. «Питання історії держави і права Української РСР», 1952, № 1; В. А. Виноградов. Вопросы теории и практики социалистической национализации промышленности. Изд-во «Наука», М., 1964; П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. Вид-во «Наукова думка», К., 1965.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 120, арк. 9—10.

³ Там же, од. зб. 88, арк. 21.

ськогосподарського машинобудування Гуревича¹. За рішенням відділу металу Промбюро, у цьому ж місяці було націоналізовано і приєднано до Маріупольського металургійного заводу механічний завод Вайнера². Деякі підприємства, складаючи окрему групу металургійних та металообробних казенних заводів, що працювали для потреб армії, перейшли у власність держави відразу ж після встановлення Радянської влади на Україні (Луганський патронний завод, авіазаводи «Дека» в Олександрівську, «Анатра» в Києві і Одесі та ін.)³.

Таким чином, націоналізація металообробної промисловості в першому півріччі 1920 р. охопила лише частину підприємств і не мала масового характеру. Більшість підприємств цієї галузі ще залишалася в руках їх власників.

Терпимість, з якою Радянська влада ставилась до колишніх власників, була розрахована на сумлінне ведення справ останніми. Однак лояльність власників зовсім не виключала активного втручання державних органів у життя ненаціоналізованих підприємств. Уся економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду в той період була спрямована на обмеження прав приватної власності і позбавлення підприємця його колишньої самостійності.

Зосередження в руках держави кам'яновугільної і металургійної промисловості, націоналізація банків і залізниць, обмеження торгівлі фабрично-заводською продукцією, введення державної монополії на паливо і сировину ставило ненаціоналізовані підприємства в цілковиту залежність від держави.

Права приватних власників були також обмежені урядовими постановами, які визначали внутрішнє життя підприємства. Серед них насамперед слід назвати «Декрет Всеукраїнського Революційного Комітету про анулювання законів і положень, виданих білогвардійською владою»⁴, «Про робочий день»⁵, «Про недоторканість заводських і фабричних приміщень»⁶, «Про відповідальність власників підприємств за збереження майна і обладнання»⁷.

Економічні органи (Промбюро і губернські Ради народного господарства), прагнучи поширити свій вплив на приватні підприємства, теж видали ряд інструкцій і положень, що регламентували права і обов'язки власників.

У квітні 1920 р. Промбюро прийняло постанову про облік інвентаря і обладнання націоналізованих підприємств. Щоб покласти край спекуляції, розкраданню технічних матеріалів, обладнання та виробів, Промбюро у травні видало наказ-інструкцію, згідно з якою губернські Ради народного господарства мусили протягом 3—7 днів провести реєстрацію і прийняти склади готової продукції. В інструкції підкреслювалось, що власники підприємств, які ухиляються від реєстрації або перешкоджають виконанню наказу, переслідуються як вороги Радянської влади. За цим же наказом були ліквідовані всі приватні технічні контори, а їх майно передано відповідним відділам раднаргоспів⁸.

¹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Київ, 1957, стор. 578.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 575, оп. 1, од. зб. 7, арк. 51.

³ П. П. Гудзенко. Назв. робота, стор. 280.

⁴ Робітничий контроль і націоналізація..., стор. 518.

⁵ Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і уповноважених РРФСР, Харків, 1920, стор. 378.

⁶ Там же, стор. 706.

⁷ Там же, стор. 633.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 529, арк. 37; од. зб. 548, арк. 10.

Аналогічні постанови видавали також місцеві господарські органи. Так, Прилуцький повітовий відділ народного господарства 16 лютого опублікував наказ про проведення обліку фабрик, заводів і складання списків інструменту, сировини та інших матеріалів, потрібних для нормальної роботи підприємства¹.

У березні Миколаївська Рада народного господарства, визначаючи завдання по оволодінню промисловістю, у своєму циркулярі підкреслювала, що з метою планомірного розподілу матеріалів і палива раднаргосп провів облік усіх підприємств і наявного обладнання. Надалі всім заводууправлінням і заводським комітетам ставилось в обов'язок не приймати і не виконувати замовлення без санкції раднаргоспу. Крім того, заборонявся продаж матеріалів і обладнання заводів. «Обладнання заводів, — зазначалося в циркулярі, — не повинно зазнавати розкрадання, а по змозі зберігатися в хорошому стані з тим, щоб при дальшому розвитку життя країни можна було перейти до нормального виробництва, розпочати задоволення роками стримуваних потреб країни»².

Для поліпшення контролю за діяльністю приватних підприємств багато з них були об'єднані в групи, керувати якими призначались об'єднані правління.

Прикладом цього може бути рішення Промбюро про реорганізацію управління ремонтно-рудниковими заводами Донецького басейну, прийняте 18 січня 1918 р.³, і трестування заводів сільськогосподарського машинобудування в районі Олександрівська, здійснене відділом металу на початку квітня цього ж року⁴.

Обмеження прав приватної власності здійснювалося не тільки прямим втручанням в справи того чи іншого підприємства. Вся система відносин між державою і приватнокапіталістичним виробництвом ставила останнє в залежне становище від Радянської влади. Відносини між господарськими органами і власниками підприємств найчастіше визначалися договірним зобов'язанням, причому підприємець виступав як контрагент раднаргоспу. Одержуючи фінансову і технічну допомогу з боку держави, власник повинен був здавати в розпорядження раднаргоспу всю вироблювану продукцію. Контроль за виконанням договірних зобов'язань в кожному випадку здійснювався по-різному.

Наприклад, у березні 1920 р. Президія Катеринославської Ради народного господарства, розглянувши питання про механічний завод «Пневматик», запропонувала його власнику виробити нову господарську програму, виходячи з твердих цін на вироблювану продукцію і тарифних ставок, затверджуваних Радянською владою. У разі відмови підприємця прийняти пропоновані умови завод підлягав негайній націоналізації.

Власники підприємств прийняли пропозицію раднаргоспу. 15 березня за рішенням раднаргоспу заводіві були надані кредити в сумі 2,5 млн. крб. При цьому в постанові знову підкреслювалося, що вся вироблювана продукція повинна надходити в розпорядження раднаргоспу. Для здійснення контролю на завод був призначений комісаром комуніст І. Биков. У постанові також вказувалося, що власник підприємства має право на винагороду в розмірі 5% вартості реалізованої продукції, коли підприємство успішно виконає виробниче завдання⁵.

¹ Робітничий контроль і націоналізація..., стор. 523.

² Там же, стор. 548.

³ Там же, стор. 512.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 15, арк. 32—33.

⁵ Там же, од. зб. 87, арк. 35.

Незабаром Катеринославський губраднаргосп створив спеціальний орган—технічну Раду, яка контролювала діяльність підприємств, обстежувала їх і розробляла виробничі програми¹.

Миколаївська Рада народного господарства взяла на облік всі приватні підприємства і встановила порядок їх фінансування. Грошові позики видавались тільки тим підприємствам, які виконували замовлення раднаргоспу. Крім того, був визначений порядок виплати робітникам зарплати, що передбачав обов'язкове введення табелів виконуваної роботи. Після затвердження останніх відповідними профспілками вони надходили в раднаргосп. Цей орган управління з'ясував необхідність даного виробництва, регулював ціни на заводські вироби, а потім вже видавав аванс². Здійснення всіх цих заходів дозволило раднаргоспові взяти під контроль металообробну промисловість, яка ще перебувала в руках власників.

У Маріуполі на всіх приватних підприємствах було створено об'єднані заводоуправління, до складу яких входили власники підприємств і представники заводських комітетів, переважно робітники. Це також давало змогу контролювати діяльність підприємців³. За цим же принципом складалась взаємовідносини і в інших раднаргоспах.

Органи Радянської влади суворо карали тих підприємців, які ухилялися від виконання договірних зобов'язань. Так, у липні 1920 р. відділ металу Промбюро звернувся до Ревтрибуналу з проханням про розслідування та притягнення до судової відповідальності адміністрації механічного заводу «Луч» (Харківський раднаргосп) за порушення законоположення про тариф. У зв'язку із зловживаннями (продукція виробництва збувалась на приватному ринку) відділ металу вирішив націоналізувати завод⁴. Подібні рішення були прийняті Донецьким раднаргоспом щодо адміністрації чавуноливарного заводу Смирнова і механічного заводу Прушковського в Слов'янську⁵.

Підкорення ненаціоналізованих підприємств економічним органам Радянської влади через встановлення суворого контролю за їх діяльністю дозволило, хоч і неповною мірою, здійснити обстеження заводів і підготувати ґрунт для переходу їх у власність держави.

Наприклад, у зведенні Харківського губраднаргоспу зазначалося, що секція промислової статистики розробила збірку всіх анкет обстеження стану металообробної промисловості Харкова. Збірка ілюструвала стан заводів загального машинобудування, сільгоспмашинобудування та підприємств масового виробництва. Тут же наводилися дані про робочу силу, обладнання і середньомісячне споживання палива, сировини та допоміжних матеріалів⁶.

У доповіді Катеринославського губраднаргоспу відзначалося, що обстеження підприємств в основному закінчено і раднаргосп приступив до концентрації виробництва⁷.

Таганрозька окружна Рада народного господарства повідомляла, що ненаціоналізовані підприємства перебувають під цілковитим контролем металовідділу. Взято на облік обладнання, сировину і вироби. Виробничі програми підприємств затверджує тільки раднаргосп⁸.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 460, арк. 5.

² Там же, од. зб. 680, арк. 54.

³ Там же, од. зб. 445, арк. 4.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 258, арк. 17.

⁵ Газ. «Більшовик» (орган Слов'янського ревкому і комітету КП(б)У) 26 вересня 1920 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 110, арк. 37.

⁷ Там же, оп. 2, од. зб. 13, арк. 16.

⁸ Там же, оп. 1, од. зб. 436, арк. 10.

Організаційна робота по охопленню металообробної промисловості в першій половині 1920 р. здійснювалась здебільшого місцевими господарськими органами. Відділ металу Промбюро, створений на початку березня, через свою організаційну слабкість, виконував, по суті, функції інструктивного органу. І тільки з червня, після реорганізації відділу в главк (Укрметал), його функції були розширені. Перед Укрметалом ставилось завдання контролю та регулювання металообробної промисловості України.

З самого початку своєї діяльності Укрметал всю увагу зосередив на об'єднанні діяльності губернських Рад народного господарства і виробленні єдиних принципів управління виробництвом. З його ініціативи у червні було скликано нараду завідувачів металовідділами Харківсько-го, Донецького, Катеринославського раднаргоспів, яка розробила виробничу програму на друге півріччя 1920 року¹.

На початку серпня Укрметал склав основні положення, що визначали внутрішню структуру підприємства². Серед них а) положення про заводууправління, б) схема заводууправління, в) інструкція райкомам спілки металістів про порядок організації одноосібного управління, г) інструкція для керуючого заводом та його замісників, д) положення про головного інженера, е) положення про технічну нараду підприємств металообробної промисловості, є) анкета для членів заводууправління.

Всі ці документи надсилались губраднаргоспам з вказівкою розпочати широку кампанію по перебудові металообробної промисловості.

До цього додавалося звернення Промбюро за підписом члена ЦК КП(б)У В. Я. Чубаря, в якому підкреслювалася необхідність встановлення єдиноначальності на підприємствах металопромисловості³. У серпні 1920 р. за рішенням Промбюро було скликано I з'їзд представників відділів губметалів⁴, що відіграв дуже важливу роль у справі дальшого розгортання роботи по усупільненню металообробної промисловості на Україні. З'їзд працював 17—20 серпня в Харкові. У його роботі взяли участь працівники ЦК КП(б)У, Промбюро і місцевих господарських органів. Серед делегатів було 27 комуністів, тобто майже 50% усіх присутніх⁵. З'їзд розглянув такі питання: організація і трестування промисловості, облік і розподіл металу, організація заводууправлінь.

З доповіддю «Про економічну політику на Україні» перед делегатами з'їзду виступив голова Промбюро В. Я. Чубар. Змалювавши загальну обстановку, в якій провадилася робота по оволодінню промисловістю на Україні, він підкреслив, що ця робота значною мірою гальмувалася слабкою організацією обліку, особливо в металообробній промисловості. Налагодження обліку — основне завдання порядку денного. «Без оволодіння тим, що знаходиться на даній території, без точного з'ясування того, на що можна спертися найближчим часом, не можна побудувати ні правильного виробництва, ні створити плану»⁶.

Далі Чубар зупинився на значенні централізованого управління виробництвом, вказавши, що це найкращий засіб відновлення господарства, що вже доведено досвідом управління кам'яновугільною і металургійною промисловістю⁷. З'їзд також обговорив доповідь завідувача Укрметалу і доповіді з місць, після чого прийняв розгорнуту резолюцію, яка

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 441, арк. 80.

² Там же, од. зб. 427, арк. 8.

³ Там же, арк. 1.

⁴ Там же, од. зб. 438, арк. 79.

⁵ Там же, од. зб. 442, арк. 12, 4, 33.

⁶ Там же, од. зб. 438, арк. 21.

⁷ Там же.

визначала завдання, що стояли перед Укрметалом. Основна увага приділялася найшвидшому дообстеженню підприємств і їх трестуванню як головній умові остаточного усупільнення виробництва¹.

Саме в цьому напрямку й розгорнулася робота. За рішенням Укрметалу всі підприємства металообробної промисловості були розподілені між трьома секціями: масового виробництва, загального машинобудування і сільськогосподарського машинобудування. Розподіл їх по губерніях мав такий вигляд².

Секції	Г у б е р н і ї												
	Донецька	Харківська	Катерино-славська	Одеська	Олександрівська	Миколаївська	Полтавська	Кременчуцька	Київська	Волинська	Чернігівська	Подільська	Разом
Масове виробництво	24	50	30	48	—	16	4	3	—	2	—	—	177
Заводи загального машинобудування . . .	10	16	10	4	6	10	—	6	—	—	4	—	66
Заводи сільгоспного машинобудування . . .	10	10	10	7	12	12	4	—	9	—	5	—	92
Разом . . .	44	76	50	59	18	38	8	9	9	2	9	—	335

Найбільші з цих заводів були згруповані в п'ять об'єднань: об'єднання ремонтно-рудникових заводів, центральне об'єднання заводів сільгоспмашинобудування, Олександрівське районне об'єднання заводів сільгоспмашинобудування, об'єднання дротяно-цвяхових заводів і об'єднання інструментальних заводів.

До числа трестованих заводів увійшли: Горлівський механічний завод, харківські заводи сільгоспмашинобудування «Гельферіх-Саде» і «Мельгозе», Кременчуцький механічний завод «Лільпоп, Рау і Левенштейн», 14 заводів сільгоспмашинобудування в Олександрівському районі тощо. Всього до об'єднання увійшли 32 заводи³.

Концентрацію підприємств також здійснювали губраднаргоспи. Так, у Катеринославі на кінець 1920 р. були створені об'єднання, серед них: металургійний трест — 8 заводів, ливарний трест — 5 заводів, машинобудівний трест — 4 заводи та ін.⁴

У жовтні 1920 р. в Харкові створюється кущове управління об'єднаних металообробних підприємств (заводи Шиманського, Блейхерта, Файнберга і Дітмара)⁵.

Концентрація підприємств металообробної промисловості мала на меті підготовку умов для проведення загальної націоналізації цієї галузі виробництва.

Групування однорідних підприємств супроводилося дальшим обстеженням і з'ясуванням їх стану. До цієї роботи залучалися профспілкові організації, члени робітничо-селянської інспекції та інженерно-технічні працівники. Велику допомогу в цій справі подавали ЦК Компартії України та місцеві парторганізації.

¹ Робітничий контроль і націоналізація..., стор. 631.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 427, арк. 21. (Риски в таблиці означають відсутність даних.— А. М.).

³ Там же, од. зб. 441, арк. 85.

⁴ Б. М. Желкова. Промышленность Екатеринославской губернии в 1920 году. Изд-во Екатеринославского губсовнархоза, 1922, стор. 9—11.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 387, арк. 8.

За вказівкою ЦК КП(б)У в розпорядження Укрметалу в серпні було відряджено 30 комуністів для роботи в комісіях по обстеженню підприємств¹. Харківський губпартком у листопаді прийняв постанову про переведення п'ятдесяти відповідальних працівників з центральних установ на підприємства². У повідомленні Катеринославського міськкому партії вказувалось, що комосередки беруть участь в обстеженні і налагодженні нормальної роботи підприємств³.

Про активну роботу парторганізацій по обстеженню металообробної промисловості свідчать численні зведення Харківського, Катеринославського, Донецького та інших губкомів, що систематично надходили в ЦК КП(б)У. У них детально характеризується стан промисловості по губерніях⁴.

Обстеження дозволило виявити велику кількість підприємств, що раніше не були на обліку в Укрметалі. На кінець 1920 р. на Україні зафіксовано 638 підприємств металопромисловості. З них по секції сільгоспмашинобудування враховано 151 підприємство, обстежено — 35, по секції масового виробництва відповідно — 318 і 141, секції машинобудування — 169 і 55⁵. В міру з'ясування стану підприємств процес націоналізації відбувався далі. У жовтні були оголошені державною власністю Кременчуцький механічний завод «Лільпоп, Рау і Левенштейн», а також ремонтно-механічні заводи Донецького басейну: (Горлівський, «Боссе», «Фрессе і Рене», «Ібердис» і бр. Бендерович)⁶.

9 листопада Промбюро націоналізувало 6 дротяно-цвяхових заводів: Лобасова — в Юзівці, Французова — в Бахмуті, Старра — в Катеринославі та ін.⁷. У власність держави також перейшли заводи сільгоспмашинобудування в Єлизаветграді і машинобудівний завод у Бердянську⁸.

На практиці націоналізація здійснювалася так. Губернська Рада народного господарства на основі постанови Промбюро створювала комісію з 3—7 чоловік, куди входили представники завкому, адміністрації, РСІ і губраднаргоспу. Комісія обстежувала підприємство, складала інвентарний опис і акт, згідно з яким підприємство переходило до складу раднаргоспу. До повного переходу підприємства у власність держави адміністрація відповідала за цілість обладнання та інвентаря. Адміністративно-технічний персонал після націоналізації підкорявся новому заводууправлінню. Особи, які порушували постанову або самочинно залишали роботу, притягалися до відповідальності за законами воєнного часу⁹.

Наприкінці листопада ВРНГ видала постанову про перехід у власність держави «всіх промислових підприємств, що знаходяться у володінні приватних осіб чи товариств, які мають число робітників більше 5 при механічному двигуні або 10 без нього»¹⁰. Ця постанова, по суті, завершувала націоналізацію. Проте в умовах України націоналізація тривала аж до квітня 1921 року. Так, група київських металообробних під-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 469, арк. 19.

² Архів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 245, арк. 12.

³ Там же, ф. 32, оп. 32, од. зб. 120, арк. 19.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 5, од. зб. 94, арк. 5; од. зб. 101, арк. 5; од. зб. 109, арк. 14; од. зб. 137, арк. 93.

⁵ «Народное хозяйство Украины», сб. 11, Харьков, 1921, стор. 85.

⁶ Робітничий контроль і націоналізація..., стор. 649—650.

⁷ Там же, стор. 659.

⁸ Там же, стор. 689.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, од. зб. 279, арк. 3; од. зб. 448, арк. 147.

¹⁰ «Свод узаконений РСФСР», 1920, 93, стор. 512.

приємств перейшла до рук держави тільки в кінці березня¹. Подільські заводи — в кінці квітня².

Уккранаргосп у циркулярі від 14 лютого 1921 р. зазначав, що за минулий рік оволодіння промисловістю проведено неповністю, тому треба «посилити роботу по обліку всіх виробничих можливостей середніх і дрібних підприємств і привести цей облік у такий стан, який дозволить би насправді і фактично регулювати ці виробництва відповідно до загального плану»³. Циркуляр стосувався лише середніх і дрібних підприємств, велика ж металообробна промисловість була повністю націоналізована протягом 1920 року.

Як уже зазначалося, всього на обліку в Промбюро на кінець 1920 р. налічувалося 638 металообробних підприємств. Було обстежено близько 300 підприємств і націоналізовано в офіційному порядку 66 великих заводів. Обстеження супроводилося передачею підприємств у розпорядження раднаргоспу, який призначав нове заводоуправління. Тому можна стверджувати, що всі 300 підприємств в кінці 1920 р. перейшли до рук держави.

Націоналізація металообробної промисловості мала велике значення у зміцненні обороноздатності країни, задоволенні потреб металургійної і вугільної промисловості необхідним обладнанням. Після націоналізації цієї галузі виробництва в основному було закінчено процес ліквідації приватної власності в промисловості України.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 2, од. зб. 9, арк. 5—7.

² Там же, оп. 1, од. зб. 133, арк. 40—45.

³ Там же, ф. 575, оп. 1, од. зб. 11, арк. 25.

II. ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

З ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ІНДІЇ

Ю. Г. Литвиненко

Історія перших етапів розвитку комуністичного руху в Індії розглядалася в деяких роботах та учбових посібниках в загальній постановці¹.

Періодом формування Комуністичної партії Індії вважалися 1933—1934 роки. Ці дати увійшли у відповідні статті Великої Радянської і Української Радянської Енциклопедії². В деяких статтях та працях, виданих за кордоном, робилися спроби віднести утворення Комуністичної партії до початку 20-х років. Так, М. Рой у мемуарах згадував 1920 рік, коли нібито йшлося про створення в Ташкенті підготовчого комітету. М. Ахмед в одній з своїх праць називає 1921 рік, звертаючи теж увагу на події в Ташкенті³.

Останнім часом загально визнаною датою утворення Комуністичної партії Індії вважається 1925 рік. Мова йде про конференцію, яка відбулася наприкінці грудня 1925 року в Канпурі. Ця дата офіційно визнана самою Комуністичною партією. Згадується вона і в деяких останніх радянських виданнях⁴. Але історія розвитку комуністичного руху в Індії у нашій історичній літературі майже не висвітлена. Ті положення, які раніше викладалися в загальних роботах або статтях, потребують певних уточнень у зв'язку з появою нових матеріалів.

Велика Жовтнева соціалістична революція активізувала революційні сили в Індії, як і в інших країнах Азії. Індійські революціонери шукали шляхи для встановлення зв'язків з комуністами Росії.

Перші зустрічі В. І. Леніна з представниками революційних груп Індії відносяться до 1918—1921 рр.⁵ Під час роботи III Конгресу Комінтерну в Москві перебувала група діячів індійського революційного руху. В статті Р. Юницької названі прізвища В. Чоттопадхая, Г. А. К. Лугані та П. Кханкходжі⁶. В газеті «New Age» згадуються ще Н. Гупта та Б. Датт, які в той час були у Москві⁷. Представники індійських революційних сил в Радянській Росії зустрічалися з В. І. Леніним та іншими видатними діячами, обмінювалися думками та матеріалами, що мало велике значення для їх подальшого ідейного загартування. Деякі з них,

¹ Валия. К вопросу о развитии коммунистического движения в Индии. «Коммунистический Интернационал», 1932, № 34, стор. 40—51; А. Савдар. Индия на VI конгрессе Коминтерна. «Новый Восток», 1928, № 23—24, стор. XXII; Беннет. Революционное движение в Индии и колониальная дискуссия на VI конгрессе Коммунистического Интернационала. «Большевик», 1929, № 16, стор. 93—104.

² БСЭ, т. 18, стор. 95; УРЕ, т. 5, стор. 424.

³ «New Age», February 6, 1966, стор. 7.

⁴ Л. А. Гордон, А. Х. Ваха. Изучение в СССР истории индийского рабочего движения. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4, стор. 174—185; СИЭ, т. 5, стор. 873.

⁵ Р. Юницкая. Ленин и индийские революционеры. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 4, стор. 26.

⁶ Там же.

⁷ «New Age», February 6, 1966, стор. 8.

повернувшись в Індію, брали активну участь у діяльності перших комуністичних груп, які виникали в той час. У вересні 1921 р. в Індію повернувся Ш. Усмані, на початку 1922 — Н. Гупта.

Англійська влада заарештувала частину з тих, хто повернувся¹. Але це не затримувало зростання активності революційних сил країни. В серпні 1922 р. С. А. Данге почав видавати в Бомбеї журнал «Соціаліст», що сприяло об'єднанню революційних груп та гуртків.

Перші комуністичні групи утворилися на початку 20-х років в Бенгалії, Пенджабі, Махараштрі та Мадрасі. Вже в той час були спроби щодо підготовки програмних вимог для національно-визвольного руху в дусі лєнінських тез з цього питання. Представники перших комуністичних груп головним завданням вважали боротьбу за досягнення повної національної незалежності. При цьому відзначалося, що добитися незалежності можна лише внаслідок масових революційних виступів всіх національних сил, але провідна роль повинна належати робітникам та селянам.

Значення діяльності перших комуністичних груп полягало в тому, що вимоги їх щодо боротьби за досягнення повної національної незалежності впливали на ліве крило Національного конгресу. Діяльність перших комуністичних груп порушувала ту стіну ізоляції, якою британські колонізатори намагалися відгородити Індію від світового революційного процесу².

Одна з найзначніших спроб створення партії мала місце в 1923 р.³ На початку року відбулися зустрічі Данге, Г. Хуссейна, А. Мукерджі, М. Шах, під час яких обговорювалося питання про об'єднання комуністичних груп⁴, і вже тут виявилася наявність декількох течій.

Англійська влада в 1923 р. завдала значного удару по комуністичних групах в Індії. У травні розпочалися арешти членів перших комуністичних груп, а потім відбувся судовий процес у Канпурі. Це позначилося на діяльності комуністичних груп, гальмувало їх об'єднання. В матеріалах Комінтерну зазначалося, що «...це було саме в той момент, коли почали оформлюватися організаційні наслідки роботи комуністів...»⁵.

До того ж комуністичний рух в 1923-24 рр. не був однорідним, до нього приєднувалися й ті, хто не поділяв повністю марксистсько-лєнінське вчення. Це зумовило боротьбу різних напрямів під час підготовки і проведення першої конференції комуністів⁶.

Та, незважаючи на це, протягом 1924—1925 рр. збільшилися і посилилися комуністичні групи, влітку 1925 р. були звільнені з ув'язнення Н. Гупту, М. Ахмеді та інші. В газетах з'явилося повідомлення про підготовку конференції комуністів⁷. Значну ініціативу в цій справі проявили Сат'ябхакта, Г. Відьярті, М. Мохані та інші представники революційних груп Канпура. Сат'ябхакта і М. Мохані почали створювати організаційний комітет, діючи в контактi з С. Четтіяр⁸. Ідею скликання конференції підтримали представники комуністичних груп інших районів.

¹ «New Age», February 6, 1966, стор. 8.

² Там же.

³ S. V. Ghate. Reminiscences, «New Age», 1958, vol. VII, No. 4, стор. 63.

⁴ «New Age», February 6, 1966, стор. 8.

⁵ Коммунистический Интернационал перед шестым всемирным конгрессом. Партиздат, М.—Л., 1928, стор. 409.

⁶ Новейшая история Индии. М., 1959; Ю. Г. Литвиненко. Развитие коммунистического движения в Индии в 1927—1929 гг. «Ученые записки. Труды кафедры истории КПСС», X., 1962, т. 10, стор. 98.

⁷ «New Age», February 6, 1966, стор. 7.

⁸ Там же.

Конференція працювала протягом 28—30 грудня 1925 р., викликавши значний інтерес серед різних верств населення¹.

Вже у перший день роботи конференції було створено комітет по підготовці резолюції, куди ввійшли представники різних напрямів. До комітету було обрано Сатъябхакту, Джоглекара, М. Мохані, Багехатта, С. Хассана, які представляли революційні групи Лахора, Крішнасвами з Мадраса і С. Гхата з Бомбея². На конференції, як виявилось, було дві течії: дійсно комуністичний напрям, прихильники якого відстоювали ідеї марксистсько-ленінської теорії, і група лівих націоналістів, які далекі були від марксизму, але підтримували ідею боротьби за повну незалежність. І з першого ж дня між ними розгорнулася боротьба. Суперечки виникли навіть при обговоренні назви партії. Так, Сатъябхакта заперечував проти назви «Комуністична партія Індії», посилаючись на те, що вона має присмак «більшовизму»³. С. Четтіяр наполягав на утворенні партії самобутньої, виступав проти принципів інтернаціоналізму в її діяльності⁴.

Боротьба точилася і під час виборів керівних органів партії. Головою партії в той час було обрано С. Четтіяра. А до складу і секретаріату виконавчого комітету увійшли представники дійсно комуністичного напрямку.

Ліві націоналісти, що тимчасово приєдналися до комуністичного руху, швидко почали відходити від партії. Вже через 3 або 4 дні група таких діячів на чолі з Сатъябхактою вийшли з складу партії, заявивши про утворення самостійної організації під назвою «Національна комуністична партія»⁵.

Боротьбу різних напрямів на конференції в Канпурі, вихід з партії тимчасових прибічників не слід розглядати як прояв слабості комуністичного руху в Індії. Все це було неминучим у процесі утворення Комуністичної партії. Тим більше, що вона виникла в колонії британського імперіалізму. Боротьба робітничих мас була складовою частиною боротьби різних прошарків населення за національне визволення країни.

Груднева конференція 1925 р. в Канпурі розглядається як момент утворення Комуністичної партії. В редакційній статті газети «New Age» відзначається: «Кінець грудня 1925 року, коли відбулася перша конференція комуністів у Канпурі, слід вважати датою утворення партії»⁶. В публікації «Ранній період історії партії» вказується на те, що конференція в Канпурі завершує перший етап в історії комуністичного руху в Індії, суть якого полягала в розвитку від груп до партії, і охоплює період 1920—1925 років⁷.

Однак проведення конференції не означало розв'язання всіх організаційних питань. Необхідно було боротися за зміцнення партії і перетворення її в дійсного організатора і керівника мас. Протягом 1926—1929 рр. відбулося декілька нелегальних засідань Центрального комітету⁸. За цей же час було проведено дві конференції, що сприяли зміцненню партії, розширенню її зв'язків з робітничими організаціями. В ході засідань ЦК та конференцій зверталася особлива увага на боротьбу з тими, хто порушував єдність партії, заважав їй в розвитку

¹ «New Age», February 6, 1966, стор. 7.

² Там же.

³ Там же.

⁴ M. Ahmad. Our first days. «New Age», 1958, vol. VII, No. 4, стор. 21.

⁵ «New Age», February 6, 1966, стор. 7.

⁶ Там же, стор. 9.

⁷ Там же, стор. 8.

⁸ M. Ahmad. Our first days. «New Age», 1958, vol. VII, No. 4, стор. 22.

легальної і нелегальної роботи. У 1927 р. секретарем Центрального комітету був обраний Гхате.

Протягом 1925—1929 рр. Комуністична партія, переборюючи значні внутрішні труднощі та перешкоди з боку влади, посилила зв'язки з робітничими масами. Комуністи були організаторами і активними учасниками багатьох страйкових виступів кінця 20-х років, серед яких слід відзначити два страйки текстильників Бомбея. Комуністи поживали роботу в профспілкових організаціях, намагаючись перетворити їх на дійсно бойових захисників інтересів робітничого класу. Поряд з цим вони широко використовували і такі форми легальної роботи, як діяльність у Національному конгресі, участь у муніципальних виборах. Але найзначнішим успіхом того часу є утворення робітничо-селянської партії.

Значною перешкодою зміцнення Комуністичної партії були березневі арешти 1929 р. і Мірутський процес¹. Арешти і процес послабили партію. Дехто не міг зрозуміти змін, що сталися. Виникли розходження щодо методів роботи в масах. Найповніше це виявилось у 1931 р., коли певна частина членів партії на чолі з Б. Ранадіве вийшла з складу її і утворила так звану «Більшовицьку партію», займаючи ліві позиції з багатьох питань².

Протягом 1932—1934 рр. не припинялася боротьба за об'єднання комуністичного руху в Індії, за зміцнення партії. В листопаді—грудні 1933 р. в Калькутті відбулося засідання Центрального комітету Комуністичної партії Індії, а в січні 1934 р. були опубліковані Політичні тези Підготовчого Центрального комітету Комуністичної партії³. У 1934 р. було відновлено єдність партії, що сприяло її зміцненню⁴. Комуністична партія знову почала діяти як активний організатор і учасник багатьох масових виступів індійських робітників та селян, посилюючи боротьбу за єдність робітничого класу.

¹ «New Age», February 6, 1966, стор. 10.

² Там же, стор. 9.

³ Там же, стор. 8.

⁴ Там же, стор. 9.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ (1934—1941 рр.)

Л. О. Пашковський

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і великі досягнення радянського народу під керівництвом КПРС мають всесвітньо-історичне значення. Жовтнева революція стала початком нової ери не тільки для радянського народу, а й для всього людства. Вона дала могутній поштовх боротьбі за мир і дружбу між народами і створила сприятливі умови для розквіту самих сердечних відносин між болгарським та радянським народами¹.

Болгаро-радянські відносини, незважаючи на тривалість становлення і розвитку їх, ще не досить вивчені.

Одним із важливих і мало досліджених є питання про організацію та діяльність перших болгаро-радянських товариств (далі — БРТ).

Історія перших БРТ слабо висвітлена в болгарській історичній літературі. Численні ж статті мемуарного характеру, як правило, епізодичні і суперечливі², не можуть замінити наукового аналізу історії БРТ, визначити їх роль у суспільно-культурному житті країни, їх місце у зміцненні дружби між нашими народами. Не займаються цим питанням і радянські славісти³.

У більшості робіт дослідження впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Болгарії часто обмежується рамками 20-х років. Але це не означає, що пізніше вплив Жовтня припиняється чи слабшає — навпаки, він стає глибшим і ширшим, тільки набуває іншого характеру. У цій статті на основі різноманітних матеріалів з фонду Все-союзного товариства культурних зв'язків з закордоном в ЦДАЖР СРСР, деяких документів Архіву зовнішньої політики СРСР, документальних публікацій, періодичної преси та спеціальної літератури ми намагаємося дослідити у загальних рисах історію організації і діяльності перших болгаро-радянських товариств, створення яких було проявом великого впливу Жовтневої революції в Болгарії на одному з складних етапів її історії — напередодні та в перші роки другої світової війни.

Так, у червні 1932 р. БКП всупереч фашистському режиму у країні змогла створити умови для організації Союзу друзів СРСР в Болгарії⁴.

¹ Див. Г. Дмитров. Избранные произведения, т. II. Госполитиздат, М., 1957, стор. 8—9.

² Д. Янакиев. Първото Българо-Съветското дружество в България, «Българо-Съветска дружба» (далі — «БСД»), 1959, № 18, стор. 18; В. Трендофилов, М. Попова. 30 години от основането на първото Българо-Съветското дружество, «БСД», 1964, № 8—9, стор. 30 та ін.; В. Хаджиниколов. Стопански отношения и връзки между България и Съветски Съюз до Девети септември (1917—1944), София, 1956.

³ Про діяльність БРТ лише частково згадується в таких роботах: Л. Б. Валев. Болгарский народ в борьбе против фашизма. «Наука», М., 1964; А. Бачинский, М. Дыхан. Дай руку, другар «Маяк», Одесса, 1965 та деяких загальних роботах.

⁴ В. Хаджиниколов. Из историята на Съюза на приятелите на СССР. «Исторически преглед», 1964, № 6, стор. 42—62; Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного керівництва СРСР (далі ЦДАЖР СРСР), ф. 5283, оп. 5, спр. 709, арк. 23.

Після відновлення дипломатичних відносин між Болгарією і Радянським Союзом в 1934 р.¹ БКП, перебуваючи в підпіллі, широко застосовує нові форми народного руху за дружні зв'язки з СРСР — організацію болгаро-радянських товариств², використовуючи деяке поліпшення відносин з країною Рад при уряді К. Георгієва.

Перше БРТ почало функціонувати в Софії напередодні 17 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції³. Воно мало на меті розвинути та зміцнювати перш за все наукові та культурні зв'язки з СРСР, хоч уже з перших кроків його діяльність торкалася економічних і в деякій мірі політичних питань.

Створені при Правлінні БРТ секції (економічну, наукову, літературну, музичну, туристську та ін.) очолили представники демократичних сил: проф. А. Златаров, С. Гановський, Д. Янакієв, Ст. Македонський, В. Трендофілов, М. Попова, Д. Мітов⁴. Членами БРТ були робітники, ремісники, службовці, прогресивні вчені, культурні діячі, студенти, вчителі, кооператори і т. д.⁵, що свідчить про надзвичайну популярність і дружні почуття до Радянського Союзу.

Уряд Болгарії, боячись, що товариством заволодіють комуністи, почав всіляко обмежувати його діяльність. Не виступаючи відкрито проти БРТ з тактичних міркувань, уряд домігся обрання в Правління своїх агентів, які гальмували роботу товариства⁶, стежили за діяльністю його активістів⁷.

Затверджуючи 28 вересня 1934 р. Статут БРТ, Міністерство внутрішніх справ Болгарії дозволило організувати лише одне Товариство в країні⁸. Тоді члени Правління Софійського Товариства добилися дозволу організувати його відділення в країні⁹. Але реакційна частина Правління (очевидно, не без узгодження з Дирекцією поліції) протягла в Статут положення, згідно з якими відділення в провінції могли створюватись лише з дозволу Правління Центрального Товариства, де вплив урядових агентів був досить значним¹⁰.

Незважаючи на усі перешкоди, комуністи, виконуючи рішення ЦК БКП¹¹, очолили народний рух за зближення з СРСР і разом з прогресивними діячами культури і науки знаходили різні шляхи і засоби організації відділень Товариства болгаро-радянської дружби в містах і селах Болгарії.

В авангарді руху за створення БРТ йшов робітничий клас. Підтвердження цього — організація відділень БРТ у промислових центрах країни. За прикладом Софії одними з перших на заклик БКП відгукну-

¹ Архів зовнішньої політики СРСР (АЗП СРСР), ф. 74, оп. 13, спр. 2, п. 3, арк. 1, 2.

² И. Кюльовски, БКП — неуморен и последователен борец за Българо-Съветска дружба, «Ново време», 1951, № 9, стор. 75.

³ Д. Янакієв. Първото Българо-Съветското дружество в България, «БСД», 1956, № 8, стор. 18.

⁴ Г. Мадолев. Първите стъпки на Българо-Съветските дружества в София, «Работническо дело», бр. 138 от 29 май 1949; Ст. Каракостов, Д. Б. Митов, «БСД», 1962, № 8, стор. 23.

⁵ В. Трендофилов, М. Попова, Указана стаття, стор. 30.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 278, арк. 31.

⁷ Д. Янакієв. Из миналото на Българо-Съветские дружества, «БСД», № 10, 1947, стор. 25.

⁸ «25 години Българо-Съветските дружества в Пловдив и района, 1935—1959. Юбилеен сборник», Пловдив, 1959, стор. 9.

⁹ Там же.

¹⁰ М. Манев. Забележителен юбилей, «БСД», № 17, 1959, стор. 2.

¹¹ БКП в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК, т. 3, С, 1955, стор. 316.

лися трудящі Пловдива, Враца, Лома¹. Незабаром у Центральне Правління в Софії стали надходити відомості про організацію відділень болгаро-радянського товариства з багатьох інших міст і сіл Болгарії (з Варни, Відіна, Кюстенділа, Хасково, Бургаса, Габрово, Ловеча, Слівена, Асеновграда, с. Светі Спас, Перущіца і т. д.)².

Скоро в країні розгорнули діяльність понад 70 відділень БРТ³.

Але в січні 1935 р. на зміну кабінету К. Георгієва прийшов антирадянськи настроений монархо-фашистський уряд і БРТ зазнали жорстоких поліцейських переслідувань. Уряд перешкоджав зближенню з Радянським Союзом, проводив у країні кампанію антирадянських наклепів, показуючи цим своє справжнє ставлення до розвитку болгаро-радянських зв'язків⁴. Наприклад, Товариства в м. Русе, Пазарджик, Ямбол, Дряново та ін. були закриті тільки за проведення зборів і вечорів, присвячених радянській культурі, діячам російської науки і літератури⁵.

Болгарський уряд робив усе, щоб перешкодити створенню нових філіалів БРТ.

За цих умов болгаро-радянські товариства, природно, не могли широко розгорнути свою діяльність. Але було б неправильним недооцінювати діяльність перших БРТ в найважчий для них період — з весни 1935 р. до кінця 1938 р.⁶ Своєю активністю в ці роки БРТ зобов'язані комуністам, які завжди залишалися вірними борцями за зміцнення болгаро-радянської дружби. Цей період в історії БРТ вивчений дуже мало, і дослідження його являє собою великий науковий і політичний інтерес.

Організаційно сформувавшись, БРТ, всупереч поліцейським переслідуванням, розгорнули пропаганду радянської культури і досягнень соціалістичного будівництва⁷.

Діяльність БРТ активізувалася після прибуття в Болгарію повпреда СРСР, якого радо зустрів болгарський народ⁸. Початок діяльності Радянського Повпредства 15 квітня 1935 р. і підняття Державного прапора СРСР в Софії⁹ окрило справжніх друзів Радянського Союзу. Активісти БРТ завжди знаходили підтримку в Радянському Повпредстві, яке намагалось повніше задовольнити інтерес болгарських трудящих до життя в СРСР¹⁰.

В ЦДАЖР СРСР зберігаються численні листи повпреда, в яких він просить Культзв'язок дати позитивну відповідь прогресивним членам Правління БРТ і болгарським вченим, учителям, письменникам, що звернулись до Повпредства¹¹.

¹ «Работническо дело», бр. 138 от 29 май 1949.

² А. Наков. Из историята на Българо-Съветски дружества. «Словяни», 1956, № 2, стор. 27; «25 години... в Пловдив...», стор. 10.

³ Д. Василев. Очаги дружбы, «Болгария», 1964, № 12, стор. 14; Д. Крумов. Десет години Музей на Българо-Съветската дружба. «Исторически преглед», 1965, № 1, стор. 120.

⁴ АЗП СРСР, ф. 74, оп. 15, спр. 3, п. 4, арк. 4, 6; оп. 14, спр. 2, п. 3, арк. 6, 7, 8; оп. 17, спр. 5, п. 6, арк. 1.

⁵ «Пет години Съюз на Българо-Съветските дружества, юбилеен сборник», С., 1951, стор. 111.

⁶ Діяльність БРТ в ці роки досі не висвітлена. Див. Д. Янакиєв. Първото Българо-Съветското дружество в България, «БСД», 1959, № 18, стор. 18; Г. Мадолев. Първите стъпки на Българо-Съветско дружество в София, «Работническо дело», бр. 138 от 29 май 1949 та ін.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 278, арк. 31.

⁸ С. Гановски. Радостно събитие, «БСД», 1964, № 8, стор. 14.

⁹ АЗП СРСР, ф. 74, оп. 14, спр. 2, п. 3, арк. 14, 15.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 278, арк. 31.

¹¹ Там же, оп. 6, спр. 832, арк. 34, 43, 58, 104 та ін.

Робітники Повпредства, прагнучи розширити культурні зв'язки з Болгарією, в свою чергу спиралися на щирих прихильників дружби з СРСР, бачачи пасивність Правління Софійського БРТ і засилля в ньому ворожих Радянському Союзові елементів¹.

Активну участь у діяльності БРТ в Софії та інших містах Болгарії брали прогресивні діячі болгарської науки і культури. Так, один із засновників Товариства Д. Б. Мітов був ініціатором ранку, присвяченого О. М. Горькому в 1936 р.².

Велику допомогу подавав член Правління Центрального БРТ проф. А. Златаров при підготовці виставки «Сучасна художня графіка в СРСР», присвяченої 19-ій річниці Жовтневої революції³. Виставка викликала великий інтерес до радянського мистецтва і розширила коло прихильників Радянського Союзу⁴.

Переборюючи драконівський «закон захисту держави», який передбачав ув'язнення за «злочинні» дії проти фашистського режиму⁵, Товариства болгаро-радянської дружби під керівництвом БКП багато зробили для популяризації досягнень СРСР у соціалістичному будівництві. На честь 20-ої річниці Великого Жовтня був розроблений план заходів по розповсюдженню російської і радянської культури, науки і т. д.

Так, із спогадів членів БРТ М. Попової⁶, С. Чукалова⁷ та ін., з доносень агентів Дирекції поліції⁸ та з матеріалів архіву Культзв'язку⁹ бачимо, як широко відзначалося в Болгарії 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна в лютому 1937 року. У квітні Центральне Товариство організувало в Софії ранок, присвячений радянському театру¹⁰.

Один з сищиків доносив в Дирекцію поліції: «БРТ поставило своєю метою пропагувати зв'язки з СРСР. На ранку ідея Товариства була проведена»¹¹.

Поряд з Центральним БРТ не припиняли своєї діяльності провінційальні відділи Товариства, що уціліли, незважаючи на переслідування.

У Музеї Болгаро-Радянської дружби в Софії зібрані нові дані про роботу більше ніж 30 БРТ, про існування яких аж до 1965 р. майже не знали, бо в 1935—1938 рр. в умовах постійних переслідувань вони діяли нелегально¹².

Як і в попередні роки, БРТ одержували велику підтримку з боку Радянського Повпредства, через яке Культзв'язок вислав «повідомлення про останні події нашого життя»¹³, а напередодні святкування 20-ої річниці Великого Жовтня — спеціально підготовлені 16 статей про Радянський Союз¹⁴.

Використовуючи одержані матеріали, активісти Товариств Софії,

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 832, арк. 44.

² Ст. Каракостов. Названа стаття, стор. 23.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 828, арк. 140.

⁴ Там же, арк. 86, 87.

⁵ «Държавен вестник», бр. 278 от 16.III 1925. Зміни в цьому законі, направлені на розширення поліцейських репресій, були опубліковані в «Държавен вестник» от 25.VII 1934.

⁶ М. Попова. 50 години на сцената на Народния театр. «БСД», 1961, № 3, стор. 10.

⁷ Съветската литература в България, 1918—1944, С., т. II, стор. 122.

⁸ Там же, т. I, стор. 427.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 11, спр. 470, арк. 59; спр. 471, арк. 82 та ін.

¹⁰ Съветската литература в България..., т. I, стор. 122.

¹¹ Там же, стор. 427.

¹² Д. Крумов. Названа робота, стор. 120.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 832, арк. 72.

¹⁴ Там же, арк. 21.

Бургаса, Пловдіва готували доповіді про економіку і культуру СРСР та виступали з ними перед трудящими¹.

Формуванню революційної свідомості болгарського народу значною мірою сприяла діяльність магазину «Російська книга», відкритого в Софії в ювілейному 1937 р. з ініціативи членів Правління БРТ Г. Бакалова, Н. Ніколова, Т. Костова². Постійними відвідувачами «Російської книги» були робітники, селяни, студенти, інтерес яких до радянської літератури зростав з кожним днем³. «Радянська книга, — згадує літературний критик В. Александров, — навчила нас, як ми повинні жити і як боротися за життя»⁴.

Пропаганда творів радянських письменників в умовах монархофашистського режиму в Болгарії була однією з політичних форм розповсюдження революційних ідей Великого Жовтня.

Дуже популярні у болгарських читачів були періодичні радянські видання — газети і журнали: «Новый мир», «Звезда», «Красная новь», «Литературная газета», «Правда», «Известия». Тільки у Софії «Известия» розповсюджувалась в 10 тис. примірників⁵.

Так перші болгаро-радянські Товариства переборювали урядові обмеження і переслідування і зміцнювали зв'язки з першою країною соціалізму.

Умови для роботи БРТ дещо поліпшилися восени 1938 р. з наближенням війни. На Балканах зростала напруженість, і уряд Болгарії під тиском народних мас змушений був стримувати антирадянську пропаганду.

БКП у нових умовах використовувала усі можливості для активізації діяльності болгаро-радянських Товариств⁶.

Значною подією у суспільно-культурному житті Болгарії в 1938 р. стало відкриття в Софійському університеті першої виставки радянської книги, присвяченої 21-ій річниці Великого Жовтня⁷. В організації і роботі виставки активну участь взяли члени БРТ Софії. За 25 днів виставку книг відвідало до 30 тис. чоловік⁸.

З другої половини 1939 р. почався новий етап в житті БРТ. В 1939-40 рр. в Болгарії було створено понад 100 болгаро-радянських Товариств⁹, а не 40, як стверджують деякі автори¹⁰. Кількість членів у Товариствах безперервно збільшувалася.

У нових умовах БКП вела боротьбу за перетворення БРТ в масові антифашистські організації. В результаті правильної позиції БКП уже з осені 1940 р. керівництво Софійського, Пловдівського та ін. Товариств було цілком під впливом комуністів¹¹.

¹ «25 години Българо-Съветските дружества в Пловдив...», стор. 10.

² Съветската литература в България, т. II, стор. 83.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 1, спр. 278, арк. 68, 70; оп. 6, спр. 831, арк. 13; оп. 10, спр. 801, арк. 1, 2, 3 та ін.

⁴ Съветската литература в България, т. I, стор. 289.

⁵ В. Коларов. Избр. произв., т. III, стор. 151.

⁶ «Работническо дело», бр. 138 от 29 май 1949.

⁷ Съветската литература в България, т. II, стор. 266.

⁸ «Литературная газета», 31.XII.1938.

⁹ М. Манев. Забележителен юбилей, «БСД», 1959, № 17, стор. 2; Д. Крумов. Названа работа, стор. 120.

¹⁰ А. Наков. 22 години Българо-Съветските дружества, «Труд», С., бр. 44 от 19.II.1956 та ін.

¹¹ «25 години Българо-Съветските дружества в Пловдив...», стор. 14.

БРТ Відіна, Бургаса, Софії, Пловдіва, Варни та ін. провели ряд літературно-музичних ранків, присвячених М. Лермонтову, П. Чайковському, Л. Толстому, організували фото- і художні виставки, колективні перегляди радянських фільмів, розповсюджували радянські книги, газети, журнали¹.

Про якісно новий рівень діяльності БРТ в цей період свідчить найтісніший взаємозв'язок між товариствами країни і застосування нових форм в їх роботі. Так, БРТ міста Відін вперше в Болгарії організувало курси російської мови, створило 2 хори, що вивчали російські та радянські пісні². Урочистий концерт, присвячений П. І. Чайковському, вперше транслиювався одночасно по радіо Софії і Москви³. У багатьох містах і селах Болгарії Товариства влаштували виставки про досягнення колгоспів та про життя радянських людей⁴.

З ініціативи Центрального Товариства в 1939 р. в Софії була створена театральна трупа з артистів — членів БРТ⁵. Трупа підготувала і показала в багатьох театрах Болгарії радянські п'єси «Вогні маяка» Л. Карасьова, «Слава» В. Гусева та ін.⁶. А напередодні 23-ї річниці Жовтневої революції в Софії відбулась прем'єра п'єси О. Корнійчука «Платон Кречет», тепло зустрінута трудящими столиці⁷.

Екзамен на політичну зрілість БРТ пройшли у дні «Місії Соболева» — після того, як 25 листопада 1940 р. в Софію прибув генеральний секретар Наркомуніозземних справ А. А. Соболев і передав офіційну пропозицію Радянського уряду укласти договір про дружбу і взаємодопомогу. БРТ взяли найактивнішу участь у боротьбі болгарського народу за підтримку радянської пропозиції⁸. Члени Товариства розповсюджували серед трудящих прихований болгарським урядом текст пропозицій, збирали підписи, агітували⁹, направляли петиції Народним зборам та правлячим колам Болгарії¹⁰.

Товариства активно допомагали БКП роз'яснювати трудящим Болгарії ленінські принципи зовнішньої політики Радянського Союзу, який бореться за мир і дружбу між народами.

Уряд Болгарії, перебуваючи в цілковитій залежності від гітлерівської Німеччини, що готувалася до війни з СРСР, і не маючи більше потреби в БРТ, почав переслідувати їх активістів.

Після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз Товариства були вдруге заборонені і розігнані, архіви і бібліотеки БРТ пограбовані поліцією, активісти ув'язнені або відправлені в «чорні роти»¹¹. Більшість членів БРТ приєдналася до руху Опору, стала на шлях збройної боротьби з фашистськими окупантами і царським урядом.

Болгаро-радянські Товариства, керовані БКП, відіграли надзвичайно велику роль у зміцненні дружби між нашими народами, вихованні болгарських трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і в роз-

¹ Съветската литература в България, т. II, стор. 18, 408, 412.

² Там же, стор. 412.

³ А. Наков. 22 години на Българо-Съветските дружества, «Труд», бр. 44.

⁴ Там же.

⁵ А. Наков. Из истории на Българо-Съветските дружества. «Словяни», № 2, 1956, стор. 28.

⁶ Съветската литература в България, т. I, стор. 445.

⁷ Т. Павлов. «Платон Кречет» в Народния театър, «Заря», 30.X.1940.

⁸ М. Манев. Забележителен юбилей, стор. 2.

⁹ «25 години на Българо-Съветските дружества в Пловдив...», стор. 17.

¹⁰ АЗП СРСР, ф. 74, оп. 25, спр. 127, п. 108, арк. 106, 107.

¹¹ «25 години на БСД в Пловдив...», стор. 17.

повсюдженні передової російської і радянської культури, показуючи переваги соціалістичного ладу.

Діяльність БРТ сприяла пробудженню національної самосвідомості болгарського народу, який завжди розумів, що його дружба з Радянським Союзом, — за виразом Г. Дімітрова, — життєво необхідна, як сонце і повітря для всякої живої істоти.

Ця дружба гартувалась у спільній боротьбі з фашизмом і небувало розквітла після перемоги соціалістичної революції 9 вересня 1944 р. і проголошення Болгарії Народною Республікою.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК АНТИФАШИСТСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1941 Р. В ЮГОСЛАВІЇ

С. Л. Каїров

Революційний рух югославських народів з особливою силою розгорнувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Найбільшою силою ця боротьба досягла в період національно-визвольної війни і народної революції 1941—1945 років.

Питання про антифашистське повстання 1941 р. в Югославії становить великий політичний і науково-теоретичний інтерес. Воно розглядається в «Історії Югославії», а також в узагальнюючих роботах Г. М. Славина, В. І. Клокова, М. І. Семиряги і Ю. Ленова та ін.¹ В колективній роботі «Нариси історії Союзу комуністів Югославії», в працях І. Мар'яновича, П. Морача та інших югославських істориків² відобразилася діяльність Комуністичної партії Югославії (КПЮ) у підготовці збройного повстання 1941 року. Проте в радянській і югославській історіографії це питання висвітлене ще не повністю.

У цій статті автор має на меті зупинитися лише на деяких заходах Компартії в період підготовки антифашистського народного повстання. Автор вивчив публікації історичних архівів КПЮ, збірники документів про визвольну боротьбу³, статті і промови Й. Броз Тіто, Е. Карделя, а також спогади Р. Чолаковича та інших активних учасників визвольної боротьби⁴.

Напередодні другої світової війни трудящі маси під керівництвом КПЮ посилили боротьбу за свої національні і соціальні права, активно

¹ История Югославии, т. II, М., 1963, стор. 187—204; Г. М. Славин. Освободительная война в Югославии, М., 1965, стор. 7—52; В. І. Клоков. З історії бойової співдружності народів Радянського Союзу і Югославії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. В кн. «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1956, стор. 252—267; В. І. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), К., 1961, стор. 30—40, 50—57 та ін.; М. І. Семиряга. Антифашистские народные восстания, М., 1965, стор. 7—21; Ю. Ленов. Борьба югославского народа за независимость и свободу своей Родины, М., 1944, стор. 8—54; Н. Н. Бондарь. Возникновение органов народной власти в Югославии в 1941—1942 гг. «Вопросы истории», 1956, № 2, стор. 114—123; И. Яну. К истории органов народно-демократической власти на территории Вардарской Македонии (1941—август 1944 гг.). В зб. «Вопросы истории славян», выпуск 2. Изд-во Воронежского университета, Воронеж, 1966, стор. 208—211; Д. А. Севьян. Коммунистическая партия во главе народно-освободительной борьбы и народной революции в Югославии. «Новая и новейшая история», 1965, № 6, стор. 37—49; В. К. Волков. Некоторые вопросы освободительной борьбы югославских народов в годы второй мировой войны в освещении югославской исторической литературы. «Новая и новейшая история», 1960, № 5, стор. 126—138.

² Преглед историје Савеза Комуниста Југославије, Београд, 1963; Ј. Марјановић и П. Морача. Наш ослободилачки рат и народна револуција. 1941—1945, (Историјски преглед). Београд, 1958; Ј. Марјановић. Potsetnik istorije Komunističke partije Jugoslavije (1919—1941), Beograd, 1953; С. Đurđević. Komunistička partija Jugoslavije (1937—1941). «Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta». Beograd, 1964, стор. 797—835; F. Culinović. Stvaranje nove jugoslovenske države. Zagreb, 1959; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945. Knj. 1. Beograd, 1957; Див. слід. арк.

виступали проти фашизму. У 1936—1937 рр. Компартія організувала відправку з Югославії понад 1300 добровольців на захист Іспанської республіки¹. Досвід антифашистської війни в Іспанії відіграв значну роль у наступній визвольній боротьбі в Югославії.

Керуючись марксистсько-ленінською програмою, розробленою VII Конгресом Комінтерну, обраний наприкінці жовтня 1937 р. ЦК КПЮ боровся за зміцнення єдності партії і створення Народного фронту². У зверненні 1938 р. до народів Югославії ЦК КПЮ викривав югославських фашистів на чолі з Петром Живковичем і уряд Стоядиновича, які орієнтувалися на гітлерівську Німеччину, вимагав зближення «з Радянським Союзом — оплотом загального миру» і закликав демократичні сили країни згуртуватися в Народний фронт³. Після створення Народного фронту в 1938 р. вплив КПЮ на маси значно зріс.

На початку другої світової війни КПЮ посилила боротьбу проти профашистської внутрішньої і зовнішньої політики королівського уряду та попереджала трудящі маси про небезпеку гітлерівської агресії проти Югославії, викривала капітулянтство реакційного кабінету Цветковича-Мачека перед блоком фашистських держав.

Значну роль у житті Компартії, що налічувала тоді понад 6 тисяч членів, відіграла V партконференція, яка відбувалася в Загребі 19—23 жовтня 1940 року. Вона розглянула питання про воєнну небезпеку, оборону країни, необхідність опори на СРСР. Було прийнято рішення створити при ЦК КПЮ Військову Комісію для політичної роботи в армії⁴.

Викриваючи зрадливість уряду Цветковича-Мачека, який підписав протокол про приєднання Югославії до Троїстого фашистського пакту, КПЮ керувала 25—27 березня 1941 р. масовими антифашистськими демонстраціями протесту, що призвели до повалення антинародного уряду⁵.

Відозва ЦК КПЮ до народів Югославії від 30 березня 1941 року вимагала від нового уряду Д. Сімовича «укладення пакту про взаємодопомогу з великою і миролюбною країною — Радянським Союзом — заради збереження незалежності народів Югославії»⁶.

V. Strugar. Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945. Beograd, 1962; M. Marković. Pregled narodno-oslobodilačke borbe u Srbiji, Beograd, 1947.

¹ Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату Југословенских народа, т. I—IX, Београд, 1949—1962. (Далі 36. ДП. НОРЈН.—С. К.) Историјски Архив Комунистичке Партије Југославије, т. I, VII, Београд, 1949—1951. (Далі ИА КПЈ).

² Ј. Б. Тито. Политички извештај ЦК КПЈ. V конгрес Комунистичке Партије Југославије, 21—28 јула 1948. Стенографске белешке, Београд, 1949; Б. Тито. Борба за ослобођене Југославије, 1941—1945, Београд, 1947; Е. Кардель. Пут нове Југославије. Чланци и говори из народно-ослободилачке борбе, 1941—1945, Београд, 1946; стор. 234—243; Чолаковић Родолуб. Записи из ослободилачког рата, т. I, Београд, 1956; *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Ured. P. Moгаћа. Књ. 7.* Beograd, 1961; *Ustanak naroda Jugoslavije. 1941. Књ. I—VI.* Beograd, 1962—1964; *Četrdeset прва.* Beograd, 1961; Такође почело пре четврт столећа. Какоје, припреман и подигнут устанок у Југославији 1941. Пише Душан Пленча, «Борба», 12 јун — 27 јул, 1966 і т. д.

³ Материјали Пете Конференције КПЈ, «Комунист», 1946, Бр. 1, стор. 84; Историја Југославији, т. II, стор. 160.

⁴ Ј. Марјановић и П. Морача. Указ. твир, стор. 21—22.

⁵ *Komunistička Partija Jugoslavije. 1919—1941. Izabrani dokumenti. Pripred. E. Hasanagić. Загреб.* 1959, стор. 145—146 (Далі КРЈ.—С. К.).

⁶ Резолуција Пете Конференције КПЈ, «Комунист», 1946, Бр. 1, стор. 115. Ј. Марјановић и П. Морача. Зазн. твир, стор. 38.

⁷ Историја Југославији, т. II, стор. 179.

⁸ КРЈ, стор. 192—193.

З ініціативи Радянського Союзу і під тиском трудящих мас Югославії 5 квітня 1941 р. в Москві був підписаний договір про дружбу і ненапад між СРСР і Югославією, що означало політичну перемогу демократичних сил і відіграло значну роль у боротьбі проти фашистської агресії.

Після нападу гітлерівської Німеччини на Югославію 6 квітня 1941 р. КПЮ розгорнула велику роботу по організації антифашистської визвольної боротьби. 10 квітня 1941 р. в окупованому Загребі ЦК КПЮ на нараді вирішив звернутися з відозвою до народу і надіслати членів ЦК в усі області країни для організації на місцях збройного опору. Квітнева нарада радила утворити при ЦК Військовий Комітет на чолі з Генеральним секретарем КПЮ Й. Броз Тіто¹. 15 квітня ЦК КПЮ звернувся до народу з відозвою, в якій викривав зрадництво реакційної правлячої буржуазії, винної у квітневій катастрофі². ЦК показав роль фашистських агентів, «п'ятої колони» в Хорватії, які спричинили розподіл країни і створення так званої «Незалежної Хорватської Держави». У квітневому зверненні партія запевняла трудящі маси, що, незважаючи на окупаційно-ушастський терор, нерівна героїчна боротьба патріотів призведе нарешті до визволення поневоленої країни від німецько-італійських загарбників. Викриваючи фашистську політику національної ворожнечі, ЦК закликав народи Югославії до єдності у спільній боротьбі проти окупантів та внутрішньої реакції³.

Квітнева нарада і заклик ЦК КПЮ до югославського народу спрямували партію та патріотичні маси на підготовку повстання. Рішення наради мали велике військово-політичне значення, бо вони допомогли виробити стратегію і тактику боротьби проти окупантів і зрадників. Створення при ЦК КПЮ Військового Комітету дало змогу координувати всю роботу партії по підготовці повстання.

Найважливішим політичним питанням партія вважала створення Народно-визвольного фронту (НВФ), як єдиного антифашистського фронту всіх народів Югославії, трудящих різних політичних і релігійних переконань⁴.

Це мало вирішальне значення у підготовці й організації визвольної боротьби. Створення НВФ стало можливим завдяки впертій боротьбі КПЮ за об'єднання всіх демократичних організацій і груп проти фашизму.

Ініціатором створення найбільш масового НВФ була КП Словенії, яка утворила Визвольний фронт 27 квітня 1941 р. в Любляні. Основною рушійною силою Опору були робітники і селяни, згуртовані Компартією в єдиний союз.

З посиленням фашистського терору, що загрожував повним спустошенням країни і винищенням патріотів, Компартія вирішила прискорити підготовку до боротьби проти окупантів. Цьому питанню була присвячена травнева нарада ЦК КПЮ у Загребі, на якій були присутні керівники крайових партійних організацій. Нарада накреслила конкретні організаційно-політичні завдання по згуртуванню і мобілізації всіх патріотичних сил на визвольну боротьбу⁵. ЦК КПЮ рекомендував зміцнювати зв'язки з масами, посилити марксистсько-ленінське виховання партійних кадрів, організувати партійні курси і вивчати «Історію

¹ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*. I knj, стр. 39. (Далі *Oslob. rat.*—С. К.).

² *Zbornik dokumenata i podataka o NORJ naroda*, t. V, knj 1, стр. 5. (Далі *Zb. DP NORJN.*—С. К.).

³ *Zb. DP NORJN*, t. V, knj. 1, стр. 6—7.

⁴ *Зб. ДП НОРЈН*, т. II, кн. 1, бр. 1, стр. 12.

⁵ *Zb. DP NORJN*, t. II, knj. 2, br. 1, стр. 13, 14, 15, 16, 17, 18.

ВКП(б)», пропагувати досягнення миролюбного Радянського Союзу¹. Крайові та місцеві військові комісії і комітети зобов'язані були збирати зброю та створювати і навчати підпільні бойові групи. Члени ЦК КПЮ роз'їхалися по всій країні, щоб організувати боротьбу на місцях².

З квітня до червня КПЮ провела велику роботу по підготовці збройного повстання, керувала саботажем і диверсіями бойових груп, з яких пізніше формувалися партизанські загони. Компартія не допустила братовбивчої війни і добилася єдності народів Югославії у визвольній боротьбі. Центральний Комітет КПЮ перемістився із Загреба в Белград, щоб з центра керувати боротьбою всіх народів країни. Вплив партії у масах значно зріс. Влітку 1941 р. Компартія налічувала близько 12 тисяч членів³.

Героїчна боротьба народів СРСР проти німецько-фашистських загарбників створила сприятливі умови для початку антифашистського збройного повстання в Югославії, надаючи величезну морально-політичну підтримку трудящим цієї країни. КПЮ зміло використала зміну внутріполітичної і воєнної обстановки в Югославії: ненависть народу до фашистських окупантів, традиційну симпатію до російського народу і появу радянсько-німецького фронту як перспективу і гарантію перемоги антифашистських сил⁴.

Політбюро ЦК КПЮ на засіданні в Белграді 22 червня 1941 р. прийняло спеціальне звернення до югославського народу, в якому повідомляло трудящих Югославії про віроломний напад гітлерівських військ «на велику і миролюбну державу робітників і селян», підкреслювало, що фашистські загарбники не зможуть перемогти «монолітний двохсотмільйонний народ Радянського Союзу, згуртований навколо героїчної партії більшовиків». Політбюро закликала трудящих вірити у перемогу і в допомогу СРСР: «Твердо вірте в те, що Радянський Союз зі своєю героїчною Червоною Армією є такою силою, яку ніхто в світі неспроможний подолати...». ЦК закликав трудящих підтримати благородну і священну боротьбу радянського народу проти загального ворога, тісно згуртуватися навколо Комуністичної партії — авангарду робітничого класу, щоб виконати свій пролетарський та інтернаціональний обов'язок у вирішальній битві. ЦК підкреслив необхідність мобілізувати всі сили, щоб не допустити перетворення своєї країни в базу постачання фашистських військ⁵.

27 червня 1941 р. ЦК КПЮ ухвалив надіслати у всі куточки країни партійних керівників для організації повстання і перетворити Воєнну Комісію у Головний штаб народно-визвольних партизанських загонів Югославії (НВПЗЮ) на чолі з Й. Броз Тіто.

На засіданні у Белграді 4 липня 1941 р. Політбюро ЦК КПЮ прийняло рішення перейти від саботажу і диверсій до масового загальнонародного збройного повстання, а з дрібних бойових груп створити партизанські загони, направивши до них комісарів. На цьому ж засіданні Політбюро розробило стратегічний план початку збройного повстання в Сербії і створення вільної території⁶ — бази для розгортання всенародної визвольної війни, дало загальні вказівки про початок збройного повстання по всіх краях Югославії.

¹ Zb. DP NORJN, t. II, knj. 2, br. 1, стор. 21, 22, 23.

² Oslob. rat, I knj, стор. 40.

³ И. Марьянович. Освободительная война и народная революция в Югославии, М., 1956, стор. 12.

⁴ А. Јовановић. Преглед народно-ослободилачке борбе. Београд, 1947, стор. 15—16; Oslob. rat, I knj, стор. 41.

⁵ Zb. DPNORJN, t. I, knj. 1, стор. 11—14.

⁶ Г. М. Славин. Указ. твір., стор. 33.

7 липня 1941 р. почалося повстання у Західній Сербії, 13 липня — в Чорногорії¹, а наприкінці липня воно охопило майже всі краї Югославії і стало загальним². 12 липня ЦК КПЮ знову звернувся із закликом до комуністів і всього народу Югославії: «Героїчна Червона Армія б'ється з небаченим досі героїзмом і самопожертвою... Не втрачайте жодної години, негайно організуйте партизанські загони. Ставайте на чолі визвольної народної боротьби проти окупантів, як це вже роблять ваші сербські та чорногорські товариші». Далі у зверненні говорилося, що «радянські народи потоками проливають свою дорогоцінну кров за врятування всього людства, і це зобов'язує нас всіма силами і засобами боротися у перших лавах народу проти фашистських злочинців, які пригноблюють нашу країну»³.

Наступні звернення ЦК КПЮ до народів Югославії підкреслювали величезне значення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, на перемогу якого югославські народи поклали великі надії. 25 липня 1941 р. ЦК КПЮ закликав робітників, селян та інтелігенцію приєднатися до героїчної боротьби радянського народу проти фашистської Німеччини⁴, радив приховувати хліб та інші продукти, виводити худобу в гори⁵.

У липневій відозві Сербського Крайового Комітету (КК) КПЮ говорилося про єдність з хорватським та іншими народами Югославії. Урядовій політиці неприязні і національної ворожнечі КПЮ протиставила братерство народів у боротьбі проти окупантів та їх прислужників⁶.

Патріоти Югославії з величезною увагою стежили за героїчною боротьбою Червоної Армії проти фашистських загарбників. 20 липня 1941 р. Сербський КК КПЮ повідомив про величезні втрати фашистських військ під ударами Червоної Армії⁷. КПЮ закликала народ «наслідувати патріотизм радянського народу... не вірити прихильникам тактики вичікування»⁸.

З розвитком визвольної боротьби в Західній Сербії була утворена «Ужицька республіка», яка стала першою базою та центром загального повстання. В Ужиці розташувався Головний штаб НВПЗЮ для безпосереднього керівництва збройним повстанням⁹.

Перед парторганізаціями країни були поставлені такі завдання: негайно створити комітети НВФ як політичну основу партизанських загонів, які треба розширювати і зміцнювати, встановивши зв'язок з усіма патріотичними групами, демократичними організаціями, готовими до боротьби проти окупантів та їх прислужників, вступити в контакт з четниками, не дати ворогам втягнути їх у боротьбу проти партизан і добиватися спільних дій з четниками або нейтралізувати їх. ЦК КПЮ рекомендував розпустити старі органи влади, провадити агітаційно-пропагандистську роботу, встановити залізну дисципліну в парторганізаціях та партизанських загонах, посилити зв'язок з народом, надавати допомогу заарештованим і біженцям¹⁰. Конкретніше ці питання були розв'язані 26 вересня 1941 р. на нараді в Столицях; зокрема Головний штаб

¹ А. Јовановић. Преглед народно-ослободилачке борбе. Београд, 1947, стор. 16; Ј. Марјановић и П. Мораца. Зазн. твір, стор. 49, 53.

² Ј. Марјановић и П. Мораца. Зазн. твір, стор. 54, 58—59.

³ Зб. ДР NORJN, т. I, кн. I, стор. 18—21.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 25.

⁶ Там же, стор. 30.

⁷ Зб. ДР NORJN, т. I, кн. 2, стор. 29, 33.

⁸ Там же, стор. 30—33, 34.

⁹ Г. М. Славин. Указ, твір, стор. 41—42.

¹⁰ Зб. ДР NORJN, т. I, кн. I, стор. 37—38, 41.

партизанських загонів перетворився на Верховний штаб НВПЗЮ¹, національні штаби — на Головні штаби, щоб поступово об'єднати партизанські загони у революційну армію і централізувати керівництво збройними силами повстанців.

Комуністи провадили велику політико-виховну роботу з партизанами і населенням. Багато культурно-освітніх заходів було здійснено серед молоді і жінок². Комуністи вивчали праці великого Леніна, радянську партійну літературу³.

Велика увага приділялася політичній пресі. 19 жовтня 1941 року в ужицькій друкарні вийшов перший військовий номер органу КПЮ газети «Борба» із статтею Й. Броз Тіто «Чому виходить «Борба». В статті відзначалося, яку велику роль відіграє газета у пропаганді героїчної боротьби партизан, і підкреслювався вплив самовідданої боротьби радянського народу на розвиток визвольного руху в Югославії. Й. Броз Тіто писав, що непереможна Червона Армія боролася «за свободу всіх пригноблених народів Європи, за врятування всього людства від фашистської чуми». Він говорив, що «героїчна боротьба радянського народу і його Червоної Армії запалила народи Югославії... на збройне повстання проти ненависних окупантів. Цей опір і страшні удари, яких завдала Червона Армія фашистським бандитам, розвіяли міф про непереможність цієї грабіжницької орди. Народи Югославії, — продовжував Й. Броз Тіто, — бачать (безприкладний в історії) героїзм радянського народу та його готовність на величезні жертви... у захисті своїх завоювань і добробуту, які йому дала Велика російська революція»⁴. «Комуністи Югославії, — писав Й. Броз Тіто в іншій статті, — вчилися у героїчної ВКП(б), використовуючи її досвід»⁵.

КПЮ велику увагу приділяла підготовці до святкування 24-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. 30 жовтня 1941 року «Борба» опублікувала заклики ЦК КПЮ до 24-х роковин Великої Жовтня. Газета повідомляла про досягнення СРСР і героїчну боротьбу Червоної Армії проти гітлерівських військ⁶. У другій статті вона писала про значення Жовтневої революції для народів Югославії, популяризувала антифашистську боротьбу партизан «братньої слов'янської Росії»⁷.

Ліквідуючи старі місцеві органи влади — опору фашистських окупантів, — комуністи і штаби партизанських загонів на визволеній території влітку і восени, використовуючи досвід Рад, організували вибори у нові демократичні органи влади — народно-визвольні комітети (НВК). Визначаючи їх завдання, Е. Кардель писав у газеті «Борба» від 19 жовтня 1941 р., що вони покликані організувати тил, об'єднати народ, допомагати фронтові, мобілізувати маси на визвольну боротьбу. Виконуючи на вільній території функції тимчасової народної влади, спираючись на допомогу штабів партизанських загонів, НВК боролися проти спекулянтів, грабіжників і «п'ятої колони», постачали населенню харчі, особливо бідноті, сім'ям партизанів і погорільців, організовували торгівлю, роботу транспорту та все господарське життя. НВК створювали народно-визвольні фонди, які надавали матеріальну допомогу партизанам і населенню⁸.

¹ Г. М. Славін. Указ. твір, стор. 46.

² Зб. ДП НОРН, т. I, кн. 2, стор. 63.

³ Там же, стор. 168—190.

⁴ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 11.

⁵ Ј. Б. Тіто. Борба за ослобожене Југославије, стор. 19.

⁶ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 98—99.

⁷ Там же, стор. 110.

⁸ Там же, стор. 19—20.

Роботою органів народної влади, зокрема здійсненням соціально-економічних заходів, керувала КПЮ, яка визначила основні функції НВК на нараді в Столицях. У вересні 1941 року, спрямовуючи революційну діяльність місцевих органів демократичної влади, КПЮ закликала народ збирати для партизан продукти, одяг і взуття¹, щоб забезпечити боротьбу в зимових умовах.

КПЮ була тісно пов'язана з масами. Всі спроби фашистських окупантів і внутрішньої реакції ізолювати та знищити Компартію провалилися. Активна організаційно-політична діяльність, правильна стратегія і тактика в умовах краху старої держави і буржуазних партій перетворила Компартію на керівника всього югославського народу. КПЮ об'єднала всі патріотичні сили і демократичні організації для антифашистського збройного повстання.

Наприкінці 1941 р. після запеклих осінніх боїв у Західній Сербії з гітлерівськими окупантами і квіслінгівськими формуваннями повстання охопило майже всі краї Югославії.

Перший етап народно-визвольної війни завершився створенням у грудні визвольної армії згідно з рішенням вересневої наради в Столицях. Повстання перетворилося на революційну війну.

Наступним етапом визвольної боротьби було створення загально-югославського політичного органу — Антифашистського Веча Народного Визволення Югославії (АВНВЮ), який об'єднав усі народи країни і всі НВК. Виступаючи на Установчій сесії АВНВЮ 26 листопада 1942 р., Й. Броз Тіто заявив: «Сьогодні перспектива ясна... Героїчна Червона Армія вже завдає смертоносних ударів німецько-фашистським ордам і гітлерівським васалам»². Закінчуючи промову, Й. Броз Тіто сказав, що «всіма результатами нашої боротьби... ми зобов'язані головним чином заслугам наших великих слов'янських братів — росіян і всіх народів Радянського Союзу». «Єдина віра, глибока віра, — зазначав він, — в силу і могутність Радянського Союзу, в силу і могутність Червоної Армії була тим стимулом, який нас підтримував, поки ми подолали всі ці труднощі»³. Перша сесія АВНВЮ надіслала привітальні телеграми Радянському урядові і героїчним учасникам битви на Волзі, підкресливши цим вдячність югославських патріотів батьківщині Великого Жовтня.

Завдяки героїчній боротьбі югославського народу під керівництвом КПЮ і допомозі Радянського Союзу трудящі Югославії добилися перемоги в національно-визвольній антифашистській боротьбі та народній революції і приступили до будівництва соціалізму.

¹ Зб. ДП НОРЈН, т. 1, кн. 2, стор. 139.

² Прво и Друго заседане Антифашистског Веча Народног Ословоєсена Југославије. Београд, 1953, стор. 14—15.

³ Там же, стор. 16—17.

ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ В БОЛГАРІЇ

(вересень 1944 р.).

М. І. Турівненко

Під час другої світової війни Болгарія була фактично окупована Німеччиною і втратила свою національну незалежність. Болгарські трудящі, які піднялися на справедливу боротьбу, вбачали у Радянській країні надійного друга і союзника. В свою чергу Комуністична партія Радянського Союзу виховувала наш народ у дусі інтернаціональної солідарності з болгарським народом, який піднявся на боротьбу. Як визволитель, а не завойовник прийшов на Балкани в 1944 р. воїн Радянської Армії.

Звістка про розгром німецько-румунських військ під Яссами і Кишиневом блискавично рознеслася по всій Болгарії. Цій події радів простий народ, вбачаючи в ній гарантію успіху своєї боротьби, порятунок батьківщини від загрози англо-американської окупації. Зосередження в кінці серпня — на початку вересня на Дунаї і румуно-болгарському кордоні в Добруджі 250-тисячної армії 3-го Українського фронту¹, сприяло могутньому революційному піднесенню трудящих. Боротьба партизан і бойових груп, саботаж і страйки досягли найширшого розмаху. ЦК Болгарської Робітничої партії закінчив розробку плану збройного повстання.

Болгарська правляча верхівка, смертельно налякана боротьбою народу і успіхами Радянської Армії, гарячково форсувала переговори з Англією і США, і далі допомагаючи Німеччині. Майже весь німецький флот, що діяв на Чорному морі (85 військових кораблів), був введений у Варненську бухту і затоплений². Понад 3,6 тис. німецьких моряків залізницею відправились через Софію у Німеччину. 26 серпня частини 46-ої армії 3-го Українського фронту, що вийшли на Дунай, обстріляли в районі Олтеніца караван німецьких кораблів, що нараховував 104 судна з піхотою, танками, гарматами і автомашинами. Після обстрілу німецькі кораблі сховались у болгарському порту Туртукай³. Великі групи німців переправлялись через Дунай у Сілістру⁴, а в окремих місцях, на допомогу їм, з болгарського берега висилались човни⁵. Німецька авіація безперервно вела розвідку над територією, що прилягала до румуно-болгарського кордону⁶.

Радянський уряд розумів фальшивість проголошеного болгарським урядом «нейтралітету». Вичерпавши всі можливості змінити злочинну політику уряду Болгарії, Радянський Союз 5 вересня 1944 р. оголошує

¹ Архів Міністерства Оборони СРСР (АМО), ф. 243, оп. 2917, спр. 107, арк. 33.

² АМО СРСР, ф. 243, оп. 2916, спр. 101, арк. 3.

³ АМО СРСР, ф. 108 Гв. СД, оп. 144519^с, спр. 3, арк. 355.

⁴ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2916, спр. 101, арк. 2.

⁵ АМО СРСР, ф. 108 Гв. СД, оп. 144519^с, спр. 3, арк. 355.

⁶ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 90, арк. 228.

війну. Командування 3-го Українського фронту за допомогою закордонного бюро ЦК БРП встановило тісний контакт з Головним штабом Народно-визвольної повстанської армії (кінець серпня — початок вересня). Третього вересня в штаб фронту з інформацією про становище у Варні за завданням райкому партії прибули три комуністи і один безпартійний¹. В той же день у передовому загоні 34-го стрілкового корпусу 57-ої армії побували два болгарських прикордонники, які повідомили про небажання болгарських солдат воювати проти радянських воїнів і про підготовку населення до радісної зустрічі частин Радянської Армії². Перейшли румуно-болгарський кордон також три солдати 4-ої піхотної дивізії. Вони повідомили про погрози армійських фашистів вчинити опір Радянській Армії. Один з перебіжчиків, С. Генов, зробив так, як радив батько, член БЗНС, який часто говорив сину: «Ти не посмієш воювати проти росіян, пам'ятай!»³. Серед тих, що перейшли на бік Радянської Армії, були організатори політичної демонстрації в місті Сілістра⁴.

Зважаючи на це, командування 3-го Українського фронту прийшло до висновку, що болгарська армія не буде чинити збройного опору радянським частинам, і прийняло рішення: переходити кордон без попередньої авіаційної і артилерійської підготовки. Таким чином, з самого початку болгарська операція планувалась як визвольний похід, метою якого було подати допомогу в успішному проведенні загального збройного повстання болгарського народу.

«Звернути особливу увагу, — говорилося у наказі по 37-ій армії, — на підтримання високої організованості і дисципліни в частинах і підрозділах при слідуванні по болгарській території... Враховувати, що Червона Армія вперше вступає на цю територію. У населені пункти вступати і проходити з розгорнутими прапорами, під музику. Командирам з'єднань, частин і підрозділів — на чолі своїх військ»⁵. У відповідності з поставленим завданням будувалась і партійно-політична робота в частинах.

Протягом 7—9 вересня над територією Болгарії авіація розкидала багато листівок із зверненням до трудящих Болгарії, офіцерів і солдат болгарської армії. В одній з них говорилося: «Червона Армія йде на допомогу болгарському народу проти німецьких грабіжників. Всі на допомогу великій армії братнього російського народу!»⁶. 8 вересня авіація 17-ої Повітряної армії розкидала листівки, в яких командуючий 3-м Українським фронтом генерал армії Толбухін звертався до болгарського населення: «Червона Армія не має наміру воювати з болгарським народом і його армією, бо вважає болгарський народ братнім народом. У Червоної Армії одне завдання—розгромити німців і прискорити строк встановлення загального миру»⁷. 50 тис. листівок із зверненням поширила 37-ма армія⁸, 40 тис. — 57-ма⁹. Один 244-й бомбардувальний авіадивізіон до 9 вересня скинув 1200 тис. листівок¹⁰.

Ці листівки з величезним інтересом читали по всій Болгарії. Вони розвіювали побоювання тих нечисленних груп населення, які ще вірили фашистській пропаганді.

¹ С. С. Бирюзов. «Советский солдат на Балканах», М., 1963, стор. 179.

² АМО СРСР, ф. 34 СК, оп. 63036, спр. 3, арк. 211.

³ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 242, арк. 105, 106.

⁴ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2916, спр. 101, арк. 2.

⁵ АМО СРСР, ф. 6 Гв. СК, оп. 7998, спр. 59, арк. 123.

⁶ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 94, арк. 265, 286.

⁷ С. С. Бирюзов. Вказ. твір., стор. 180—181.

⁸ АМО СРСР, ф. 275, оп. 2914, спр. 231, арк. 110.

⁹ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 233, арк. 148.

¹⁰ АМО СРСР, ф. 370, оп. 6518, спр. 198, арк. 242, 243.

Одержавши відповідний наказ, війська 3-го Українського фронту вранці 8 вересня перейшли румуно-болгарський кордон. Незабаром у штаби дивізій, корпусів, армій і фронту почали надходити перші донесення, що підтвердили дані про небажання болгарської армії воювати проти Радянського Союзу. «В 9.00 передовий загін під командуванням гв. капітана Сисоева, — говорилось у донесенні 34 Гв. СД., — перейшов румуно-болгарський кордон в районі Сілістра... Болгарські прикордонні війська безперешкодно пропустили наші частини через болгарський кордон»¹.

Добровільно склали зброю і солдати 4-го прикордонного полку. Вони поділилися з радянськими воїнами питною водою, тютюном і їжею². З прибуттям перших радянських з'єднань солдати прикордонної дільниці біля села Каролі були вистроєні поручиком П. Дімовим, який подякував солдатам за хорошу службу. На честь дружби з російським народом солдати відповіли дружним трикратним «ура»³.

Кількість роззброєних Радянською Армією болгарських частин була значною. В районі просування 82-го стрілецького корпусу — 5 тис. солдат і офіцерів⁴, в районі Разграда, де проходили частини 37-го СК, — 2795 чол. Тут же болгарський гарнізон передав 59-й Гв. СД 3983 інтернованих німецьких солдат, серед них двохгенералів⁵.

Радянське командування в перший день наступу віддало ряд наказів, в яких підкреслювалась необхідність гуманного ставлення до взятих в полон болгарських солдат. «...Частини і з'єднання болгарської армії, — говорилось в наказі по 37-й армії, — що висловили бажання воювати з німцями, не роззброювати, залишати в тих пунктах, які вони займають... Ставлення до болгарських солдат і офіцерів, що добровільно здались і не чинять опору, повинно бути найдоброзичливішим»⁶. Після того, як було одержано повідомлення Інформбюро про припинення стану війни з Болгарією, командування 3-го Українського фронту віддало наказ частинам і з'єднанням коректно і дружельно поводитися з болгарським населенням⁷. На основі цього наказу відповідне розпорядження було віддано 34-у СК⁸, 4-му МК⁹, 46-й армії¹⁰, 4-й Гв. СД¹¹ і іншим частинам і з'єднанням. Воно стало основою всієї політико-масової роботи у військах і сприяло зміцненню дружніх відносин між болгарським населенням і радянськими воїнами.

Народ Болгарії з величезною радістю зустрічав своїх визволителів. Жителі с. Караомер з 6 вересня виходили на дорогу зустрічати Радянську Армію. А червоний прапор вони зробили ще 30 серпня¹². На всьому 195-кілометровому шляху, який пройшли бойові машини 1202-го самохідного артилерійського полку від кордону до Нового-Пазару, танкісти звідусіль чули слова «брати», «визволителі», «дорогі гості». Під час короткого привалу в с. Каджіолар жителі винесли на вулицю столи, накрили їх чистими скатерками і пригощали бійців. Дівчина, яка піднесла квіти полковнику Дворкіну від імені усіх односельчан, сказала: «Доро-

¹ АМО СРСР, ф. 34 Гв. СД, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

² АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 106, арк. 156.

³ Там же, спр. 90, арк. 228.

⁴ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8898, спр. 139, арк. 182.

⁵ АМО СРСР, ф. 401, оп. 9511, спр. 392, арк. 158, 166.

⁶ АМО СРСР, ф. 6 Гв. СК, оп. 7998, спр. 59, арк. 128.

⁷ АМО СРСР, ф. 370, оп. 6518, спр. 304, арк. 22.

⁸ АМО СРСР, ф. 34 СК, оп. 63036, спр. 1, арк. 142, спр. 2, арк. 207.

⁹ АМО СРСР, ф. 4 Гв. МК, оп. 364719^с, спр. 3, арк. 114.

¹⁰ АМО СРСР, ф. 401, оп. 9533, спр. 177, арк. 283.

¹¹ АМО СРСР, ф. 4 Гв. СД, оп. 1, спр. 64, арк. 32.

¹² АМО СРСР, ф. 401, оп. 9533, спр. 202, арк. 48.

гі наші гості і визволителі! Ми, ваші брати-болгари, дякуємо вам за визволення від німців»¹. Біля села П'ять Могил селяни на траві розіслали полотняне рядно, поклали хліб, кавуни, дині, виноград і вгощали бійців 73-ої Гв. СД².

Знаменним у цих зустрічах було те, що в багатьох селах і містах привітальні слова виголошували найбільш літні люди, що пам'ятали події 1877—1878 рр. 10 вересня в с. П'ять Могил частини 52-ої СД зустрівся 90-літній Дмитро Стоянов, учасник російсько-турецької війни, який зберіг найтепліші спогади про спільну боротьбу росіян і болгар. Вручаючи хліб і сіль, старий обняв радянського офіцера і ласкаво назвав його своїм сином³. В одному з сіл біля м. Плевна відбулася зустріч бійців 73-ої Гв. СД з Христо Славичем, якому в 1877 р. було 13 років. «Я щасливий, — заявив він, — що мені довелося вдруге в житті бачити на своїй землі братів-визволителів... Синам своїм, онукам і правнукам розповідав я про те, як Росія — мати слов'янських народів — прийшла до нас у скрутний час, як російські солдати проливали кров за свободу болгарського народу»⁴.

Зустрічаючи посланців Радянської держави, болгари розказували про те, як хвилювала їх доля Росії в роки війни, хоч вони завжди вірили в її перемогу. «Я уважно прочитала про звірства німців у Майданеку, — сказала вчителька Стоянова з с. Ягнило, — я думаю, що якби росіяни не прийшли до нас, то німці творили б у нас такі ж страшні речі, як на Україні, в Білорусії і Любліні. Коли розповідаєш про це селянам, то на очах у всіх сльози»⁵.

Численні телеграми йшли з усіх кінців Болгарії в штаб 3-го Українського фронту. 9 вересня була одержана така телеграма: «Дунай, Толбухіну. Копія радянському представникові. Революційні збори тих, що зібрались на мітинг у Брацігово у зв'язку з поверненням борців-революціонерів з Балкан, через вас дякують великому братньому російському народові і Червоній Армії...». В іншій телеграмі від 10 вересня говорилось: «Службовці Головної дирекції пошт щиро вітають у вашій особі визвольні війська братнього Радянського Союзу в зв'язку з їх вступом на болгарську землю». Протягом 14—18 вересня надійшли телеграми від Годечького комітету Вітчизняного фронту, партизан і народної армії м. Трявна, студентського комітету ВФ м. Карнобат, солдатського комітету ВФ 11-го дивізіону бронейної дружини та інших. Цікавою була телеграма від 15 вересня з м. Сімеоновград. «Російські емігранти, — писалось у ній, — які не пішли служити в російський корпус у Сербії і залишилися вірними синами Батьківщини, вітають переможну Червону Армію і чекають наказу від Вас, щоб віддати всі свої сили Радянському Союзу»⁶.

Населення Болгарії не тільки радісно зустрічало бійців, але намагалось полегшити їх просування по гірських дорогах, виявляючи зворушливе піклування про воїнів-визволителів. 24 вересня в радянський госпіталь м. Провадія прибула делегація ремсистів, у більшості переслідуваних при фашизмі. Вони привезли на підводі кавуни, яблука, виноград, два ящики печива, рахат-лукум і особисто вручили їх пораненим бійцям⁷. Болгарські жінки прали білизну, шевці лагодили взуття, кравці — обмундирування. Секретар общини с. Мартоганово пере-

¹ АМО СРСР, ф. 413, оп. 10389, спр. 15, арк. 258.

² АМО СРСР, ф. 73, Гв. СД, оп. 156677, спр. 3, арк. 170.

³ АМО СРСР, ф. 413, оп. 10389, спр. 23, арк. 216.

⁴ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 175, арк. 62, 63.

⁵ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 90, арк. 327.

⁶ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 32, арк. 137, 139, 142, 144, 166, 169.

⁷ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 107, арк. 85.

дав для цілого полку хліб і 16 овець¹. Жителі села Каменар заявили: «Ми хочемо хоч чим-небудь віддячити Радянській Армії за наше визволення від німців»².

Радісні зустрічі, гостинність, турбота і живий інтерес болгар до воїнів Радянської Армії сприяли зміцненню дисципліни і морального духу у військах, розвивали в них почуття дружби і поваги до народу Болгарії. Після захопленого прийому у Слівені боєць Варламов сказав: «При такій зустрічі населення ще більше піднімається дух і свідомість, що зробили і робимо благородну справу. Від цього хочеться ще голосніше співати, швидше йти, щоб скоріше покінчити із заклятим ворогом людства»³.

Другий боєць так узагальнив свої спостереження: «Із звичаїв і зовнішнього вигляду, гостинності і дружнього звернення болгарських громадян видно, що вони як рідні і як росіяни... Болгарські солдати нас також як рідні вітають, а це значить, що разом з ними міцно вдаримо по німецьких бандитах»⁴.

Радянський солдат, вступивши в країну, де недавно панував капітал, уважно придивлявся до життя робітників і селян і робив висновок, що їм треба допомогти в піднесенні економіки і культури. Боєць Назаренко так висловив загальну думку своїх товаришів: «Слабка, відстала країна, з нашою не зрівняєш. Адже Росія до революції була такою ж відсталою. Тепер наочно видно, як ми далеко пішли за роки Радянської влади»⁵. Цікаву заяву про життя народу Болгарії зробив санітар 5200 ХППГ Гкунало: «Я тепер своїми очима бачу, як господарюють у капіталістичних країнах. З одного боку, кучка багатців, яка наживається за рахунок більшості бідного народу, а з другого боку — злидні, голод. Більшість селян обробляє землю допотопними засобами виробництва. Наша країна повинна допомогти їм підняти свою економіку»⁶.

Близькість мови, культури, щирі зустрічі сприяли встановленню тісних зв'язків між воїнами Радянської Армії і болгарськими громадянами. Тільки протягом 15 днів жовтня військовослужбовцями фронту було відправлено в Болгарію, Югославію і Румунію понад 3000 листів⁷, в яких радянські бійці висловлювали подяку за гостинний прийом. Ліда Куймова в листі, адресованому сім'ї дільничого лікаря Нейкова (с. Влада Софійської області), щиро дякувала за теплий прийом, виявлений в їх сім'ї, називала Нейкових братом і сестрою і просила писати листи на фронт⁸.

Бездоганна дисципліна радянських солдат викликала захоплення у болгарського населення. У Бургасі 12 вересня стався такий випадок. Коли група радянських офіцерів прийшла в банк, щоб дізнатись про порядок обміну грошей, їм відповіли, що точних вказівок з Софії ще не одержано. На пропозицію дирекції позичити гроші вони відповіли відмовою. Директор банку із здивуванням заявив: «Німці обібрали мій банк, а радянські війська не беруть грошей, навіть коли їх пропонують. Дивні у вас люди. Сьогодні я запропонував одному вашому бійцю, який вимагав обміну кількох десятків карбованців для купівлі окулярів, свої гроші. Боєць подякував мені, але грошей не взяв, заявивши, що подачки не потребує»⁹.

¹ АМО СРСР, ф. 401, оп. 9533, спр. 212, арк. 160.

² Там же, спр. 197, арк. 354.

³ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 95, арк. 252.

⁴ АМО СРСР, ф. 73 Гв. СД, оп. 196677, спр. 3, арк. 172.

⁵ АМО СРСР, ф. 370, оп. 6548, спр. 72, арк. 152.

⁶ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 43, арк. 325.

⁷ Там же, спр. 12, арк. 152.

⁸ Там же, спр. 80, арк. 283.

⁹ Там же, спр. 53, арк. 107.

У військах 3-го Українського фронту не припинялась виховна робота. В основі її була «Пам'ятка воїну Червоної Армії в Болгарії». Надаючи виключного значення цьому документу, член Військової ради А. Желтов віддав розпорядження надрукувати її тиражем у 500 тис. екземплярів і вручити його кожному бійцеві. У «Пам'ятці» говорилося про високе і почесне звання радянського воїна, що приніс свободу братньому болгарському народу, наводились дані про війну 1877—1878 рр., про боротьбу народу проти фашизму. «Ти оточений любов'ю і повагою народу як воїн-визволитель..., — писалось у «Пам'ятці». — Бережи любов і повагу народу, якому ти приніс визволення, поважай його звичаї, закони і сім'ю. Допмагай місцевому населенню, солдатам і офіцерам болгарської армії у всьому, що сприяє нашій боротьбі проти спільного ворога — німецько-фашистських загарбників... Хай всюди, де пройде Червона Армія, знищуючи ворогів людства — гітлерівців і визволяючи поневолені ними народи, назавжди залишиться в серцях мільйонів людей глибока вдячність, любов і повага до тебе, товариш борець, сержант і офіцер»¹.

В кінці вересня — на початку жовтня в дивізіях фронту пройшли партійні і комсомольські активи, які підбили підсумки бойового шляху в Румунії і визвольного походу в Болгарії. Активи накреслили заходи до підвищення боєготовності військ і дальшого зміцнення радянсько-болгарської дружби. В доповіді і виступах на партійному активі 188-ої СД йшла мова про революційний характер останніх подій в Болгарії, про перші прогресивні кроки уряду ВФ, зразкову поведінку воїна-визволителя і необхідність зміцнювати дружбу між болгарським і радянським народами. Актив вимагав від партійних організацій дивізії широко роз'яснювати «Пам'ятку» і записав у своїй постанові: «Роз'яснити всьому особистому складу, що болгарський народ є слов'янським народом, що він не чинив військового опору Червоній Армії, а по-дружньому зустрів як свою визволительку... Кожен комуніст повинен зрозуміти, що неправильні взаємовідносини з населенням Болгарії підривають авторитет в особі цих народів і ганьблять честь воїна-визволителя»². Такі ж активи відбулись у 195³, 244⁴, 97 та інших дивізіях. Одночасно з активами в частинах проходили партійні збори, що підтвердили розуміння високої ролі і завдань воїнів Радянської Армії в Болгарії⁵. Первинні організації, плануючи роботу в нових умовах, включали в свої плани заходи до поліпшення інтернаціонального виховання солдат. Партбюро 1147 СП 353 СД у другій половині вересня намітило провести інструктивні заняття парторгів і комуністів, що працюють з комсомольцями, спланувало перевірку низових організацій у світлі вимог поліпшення організаційної і політико-виховної роботи серед воїнів частин і з'єднань, що знаходилися в Болгарії⁶.

З 1 жовтня у всіх частинах фронту, які не вели бойових дій, почались регулярні політзаняття. Тематика занять у 57-й армії, наприклад, включала такі питання: 1. Мета і завдання Радянської Армії в зв'язку з вступом у Болгарію. 2. Економічний і політичний нарис Болгарії. 3. Велика визвольна місія Радянської Армії. 4. Радянська Армія — найбільш організована, дисциплінована і культурна армія. 5. Німці — за-

¹ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 178, арк. 59—62.

² АМО СРСР, ф. 188 СД, оп. 1945^с, спр. 4, арк. 39, 48, 56.

³ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 124, арк. 240.

⁴ АМО СРСР, ф. 66 СК, оп. 42050^с, спр. 4, арк. 117, 119.

⁵ АМО СРСР, ф. 370, оп. 41852; спр. 12, арк. 117.

⁶ АМО СРСР, ф. 34 СК, оп. 38946^с, спр. 7, арк. 109.

кляті вороги росіян і всіх слов'янських народів. Доб'ємо фашистського звіра в його берлозі¹.

Значну роботу провели агітатори. Газета 57-ї армії «Звезда Советов» 17 вересня розповіла про досвід роботи агітатора Рожкова. У бесіді з бійцями Рожков розповів про те, що вступ Радянської Армії на територію Болгарії викликаний необхідністю швидшого розгрому Німеччини. Звернувши увагу солдат на пануючі в країні порядки, агітатор підкреслив, що господарем Болгарії є її народ і Радянська Армія не втручається в політичне і економічне життя країни. Рожков закликав бійців високо нести прапор воїна-визволителя, якого радісно зустрічають пригнічені народи Європи².

Такі бесіди на великих і малих привалах проходили у всіх частинах фронту. Щоб повніше висвітлити ту чи іншу сторону з життя народу Болгарії, агітатори і політпрацівники нерідко звертались за консультацією до болгарських комуністів і завжди діставали необхідну допомогу. Начальник політвідділу 66-го СК полковник К. Хмельнов, готуючи лекцію про Болгарію, використав дані, одержані від комуніста, кмета Старої Загори. Вони включали відомості про революційний рух 1918—1919 рр., про вбивство А. Стамболійського, про повстання 1923 р. і криваві репресії ката Цанкова проти робітників і селян, про історію вибуху в Софійському соборі в 1925 р. та ін.³. Лекції Хмельнова зацікавлювали слухачів, солдати ставили численні запитання.

З неприхованим інтересом і захопленням розглядали воїни Радянської Армії пам'ятники росіянам, які визволяли Болгарію від турецького іґа. Усі ці місця дбайливо зберігаються і вшановуються болгарами. 28 вересня політуправління фронту надіслало спеціальну директиву, де пропонувало командирам частин організувати разом з місцевим населенням покладення вінків на могили воїнів, які загинули за свободу Болгарії під час російсько-турецької війни. В директиві говорилося про необхідність проводити бесіди і читання доповідей на тему «Росіяни на Балканах»⁴. Тисячі бійців відвідали воєнно-історичний музей в м. Бяла, Плевні, побували в музеї Олександра II, мавзолеї св. Георгія, Скобелевському парку і біля пам'ятників на могилах російських офіцерів і солдат⁵.

«На скелястих вершинах Балкан, — писала газета «На страже Родины», орган 333-ої СД, — огорнутих суворими хмарами, стоять, як велетні, пам'ятники російської богатирської слави. Їх спорудив народ безприкладним героям великої шипкинської битви... Тепер, через кілька десятиліть, нащадки хоробрих російських воїнів ідуть на поклін священній пам'яті своїх предків — гордих рицарів правди і свободи. Нехай же немеркнуча слава героїв Шипки осінить тебе, воїне Червоної Армії, на нові ратні подвиги в битвах проти ненависного ворога»⁶. Газета 37-ої армії вмістила три кореспонденції: «Росіяни на Балканах», «Тут перемагали росіяни. Шипка», «Тут перемагали росіяни. Плевна»⁷. 30 вересня орган 57-ої армії детально розповів про російський військово-історичний музей в м. Бяла, де зберігались реліквії бойової слави російської зброї. Газета відзначала, що численні експонати зміцнюють у бій-

¹ АМО СРСР, ф. 223, оп. 421965, спр. 1, арк. 243.

² АМО СРСР, ф. 413, оп. 10431, спр. 3, арк. 221.

³ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 120, арк. 50, 51.

⁴ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2924, спр. 12, арк. 146.

⁵ Там же, оп. 2914, спр. 175, арк. 62.

⁶ АМО СРСР, ф. 333 СД, оп. 465336, спр. 1, арк. 70.

⁷ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8918, спр. 19, арк. 77, 85, 103.

ців почуття вдячності до болгарського народу, який зберіг їх у найтяжчі роки фашизму¹.

Війська 3-го Українського фронту після передислокації разом з болгарською армією вступають у жорстокі бої з німцями на території Югославії, біля самого кордону Болгарії. Командування фронту вжило енергійних заходів щодо захисту Софії і західних районів Болгарії від можливого вторгнення наземних і авіаційних частин гітлерівських військ, які відступали по території Югославії. 13 вересня в Софію перебазувалась частина літаків 17-ої Повітряної армії. Наступного дня тут уже працювала оперативна група армії. Всі сили 17-го ПА — 1005 винищувачів, штурмовиків, бомбардувальників — надійно оберігали небо Болгарії від німецьких літаків². Авіація негайно приступила до бойових польотів на воєнні об'єкти, розташовані в Югославії і Греції. Так, 306-ий штурмовий авіадивізіон протягом 17—19 вересня зробив 146 успішних вильотів³.

14—16 вересня в район Софії з рухомими загонами 34-го СК прибула протитанкова, ракетна (гвардійські мінометні частини) і зенітна артилерія⁴. Зайнявши підступи до Софії і Перніка, 34-ий СК 20 вересня закінчив спорудження оборонних рубежів⁵. Південно-західні і західні райони Болгарії були надійно укріплені.

Болгарський народ оцінив цю допомогу Радянської Армії. Радянське посольство і командування одержали телеграми вдячності з різних міст і сіл країни. Їх надіслали кмет Ангел Дімітров з с. Климентино, слівенські студенти⁶, конференція БРП(к) м. Оряховіца⁷ та ін.

Восени 1944 р. болгарський народ вперше після 1917 р. зміг відкрито святкувати як своє національне свято 27-мі роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. У столичному кінотеатрі «Балкан» відбулися урочисті збори, присвячені Жовтню. На них були присутні члени уряду, представники від болгарської армії і політичних партій, що входили до Вітчизняного фронту, а також діячі профспілкових, культурно-освітніх, молодіжних та інших організацій. 7 листопада в Софії відбулися численні мітинги трудящих, на яких виступали Голова Ради Міністрів К. Георгієв, міністри, представники ВФ. Один з організаторів БРП(к) в с. Горна баня, поет Микола Хрелков, перекладач російської літератури, в минулому політв'язень і політемігрант, заявив: «...Національне свято в СРСР болгарський народ в селах і містах святкував як своє народне свято»⁸.

Після того, як три армії 3-го Українського фронту залишили Болгарію, на її території деякий час перебувала 37-а армія. Дружні контакти, встановлені у вересневі дні між бійцями і болгарським населенням, росли і зміцнювались. Велику роль у цьому відіграв Будинок Червоної Армії, відкритий в Софії 1 травня 1945 року. Через два місяці після того, як він був відкритий, число болгарських відвідувачів перевищувало 20 тис. чоловік. Жителі Софії та її околиць з величезним інтересом розглядали стенди фотовиставки і військових кабінетів, відвідували читальний зал партійного кабінету. На виставці побували делегати з'їзду бібліотекарів, конгресу жінок, делегація робітничої молоді, югославські спортсмени, болгарські школярі і т. д.

¹ АМО СРСР, ф. 413, оп. 10431, спр. 3, арк. 230.

² АМО СРСР, ф. 370, оп. 6518, спр. 304, арк. 29, 30.

³ АМО СРСР, ф. 370, оп. 41852, спр. 66, арк. 130.

⁴ АМО СРСР, ф. 234, оп. 2902, спр. 316, арк. 356.

⁵ АМО СРСР, ф. 34 СК, оп. 63036, спр. 1, арк. 153.

⁶ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 39, арк. 364.

⁷ АМО СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 32, арк. 44—46.

⁸ АМО СРСР, ф. 275, оп. 2914, спр. 231, арк. 116.

6 серпня 1945 р. для делегації міської організації РМС, що оглянула експонати Будинку ЧА, демонструвався фільм «Як гартувалася сталь». Фотовиставки були також створені у всіх гарнізонах 37-ої армії. Воїни Радянської Армії брали активну участь у відбудові найбільшого софійського стадіону «Юнак», зруйнованого англо-американською авіацією. 2 травня на стадіоні в присутності 50 тис. болгарських глядачів відбулася перша армійська спартакиада, на якій виступило 1100 учасників. За проханням жителів столиці спартакиада повторювалась 4 і 5 травня.

Після перемоги революції болгаро-радянські Товариства активізували свою діяльність. За допомогою їх у всіх великих містах були створені курси російської мови. По четвергах радіо Софії вело передачу російською мовою, розповідаючи про новини в економічному і культурному житті болгарського і радянського народів. Товариства діставали велику підтримку і допомогу з боку політорганів 37-ої армії¹.

Таким чином, в подіях вересня 1944 р. в Болгарії відбилися життєтворні ідеї Великої Жовтневої соціалістичної революції. На фундаменті вікової дружби двох народів виростили нові післявоєнні відносини, засновані на взаємному довірі, братерстві і співробітництві Болгарії і Радянського Союзу, що впевнено крокують по шляху миру, прогресу і комунізму.

¹ АМО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 128, арк. 4, 121, 122.